

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Groupquersunde
R. Löffel

891.99

Q-35

Գ-35

19 NOV 2011

ՀԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՌԵԺԻՍ

ՊԵՏՐՈՍ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1939

891.99
Գ-35

3-35

№ 1

ԼՈԿԱՑԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 1

Հ. ՋԱՐԳԱՐՅԱՆ

Ք/Կ
3 8241

Ռ Ե Ժ Ի Մ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1932

12 APR 2013

Գեորգի Գեորգի
Գլավիա № 7515 (բ)
Հրամ. № 2272
Գառվեր № 2328
Տիրույթ 5000

3447-84

Սրբազրեց՝ Ո. Գասարձյան

Հանձնված է արտադրության 22/VI 1932 թ.
Անորագրված է տպագրելու 27 հունիսի 1932 թ.

Յ Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Սեանս լիճը Նախասյայի ամենարճարդիւր լիճն է համարվում: Նա ծովի մակերևույթից բարձր է 1925 մետր. նրա ավազանն ընդգրկում է իր շուրջը 4500 քառ. կիլոմետր տարածութուն, լճի մակերևույթը հավասար է 1413 քառ. կիլոմետրի, յերկարութունը՝ 75 կիլոմետրի, իսկ լայնութունը՝ 56 կիլոմետրի:

Ջրային այս հսկա զանգվածը սնվում է շրջակա բարձրադիր լեռնաշղթաներից և միաժամանակ, շնորհիվ իր առատ մթնոլորտային տեղումների, առատորեն վրոտվում է իր ավազանում ծրարված հսկա տարածությամբ արոտավայրեր և մշակելի հողամասեր:

Սեանի ավազանում կատարված պեղումները հաստատում են, վոր բարե դարից սկսած մարդիկ բնակութուն են հաստատել այստեղ: Ըստ հնագիտական և պատմական տվյալների, Սեանի առաջին Փետղալն անվանվել է Գեզամ, վորի անունով և կոչվել է թե՛ լիճը և թե՛ շրջակա լեռները:

Այնուհետև դարերի ընթացքում մի Փետղալից մյուսին անցնելով, ուռւաց ցարական իշխանության համար գաղութ դառավ, վորի տիրապետության ընթացքում, շնորհիվ լճի «իշխան» ձկան շահագործմանը, և այսպես սասած, մի շարք չողարների կողմից արոտատեղիների օգտագործմանը, Նոր-Ֆայաղետ քաղաքի առևտրական կապիտալի տեղում դարգանայուն, առաջ է յեկել այսպես կոչված մեծազույնների, մյուլքաղարների մի վոհմակ, վորոնք յերկար տարիների ընթացքում ամբողջ գալառում անդադար ծծում էին միջակ և չքավոր գյուղացիության արյունը:

Ինչպես առհասարակ կապիտալի Փրոնտում, նույնպես և այս կարգի շահագործողների ու տղրուկների գործունեյության ասպարիզում առաջ եր յեկել մի չտեսնված մրցում, վորպիսին շատ հաճախ վերջանում եր արյան վրիժառությունով:

Ահա այդ պատճառով ել գալառական մասշտաբով առաջ յեկած այս աղա վաճառականները միմյանցից վախենալով, կյանքները վտանգից ազատելու համար ստեղծել էին այսպես կոչված՝ ղոչիների-խանչալավորների մի դաս, վորոնք իրենց հերթին հանդիսանում էին նրանց հենարանն ու անխոխարինելի ղինվորական ուժը:

Յերբ մեկը, շնորհիվ իր առևտրական ճարպիկության, առաջ եր գնում և քաղաքում աչքի ընկնում, այդպիսին իր ղոչիի հետ՝ միանգամայն անսպասելի կերպով՝ հակառակորդ ղոչիի խանչալին եր զոհ ղնում: Պետք է ասած, ղոչիների ապրուստի միակ առատ աղբյուրը

գլուղն եր հանդիսանում, վորտեղ նրանք լվից յուղ եյին հանում և, այսպես ասած, կնյազի ու դոռբաների անուն վայելում: Նրանց սովորական նստելու ձին յորդա յեր և կապույտ, իսկ սուրն ու խանչալը՝ կտրուկ և մահացու. այդ պատճառով ել նրանք զինվորական գրականությունը գրեթե մի նախադասությունից եր բաղկացած — «տղամարդը վոր արծթե խանչալը քաշեց՝ պաի դարկի և արուստա ծերը դուրը կոխի»:

Այն ժամանակ, յերբ Սեանա լճի ձկան և արոսատեղիների շահագործման գործը կապալով եր արվում, հենց այդ ժամանակ ել կրքերը շարժվում եյին ու մի գեղեցիկ առափոս Նոր-Քայաղետի շուկան ծածկվում եր մի շարք գիակներով, միաժամանակ այդ բանն այնպիսի ծավալ ստացավ, վոր ժողովուրդն այդ բանն ստավածային պատիժ եր համարում:

Կուլտուրայի, լուսավորության և առաջադիմության մասին չեմ խոսում, վորովհետև Սեանա լճի ախարանը ներկայակամ եր քսենեֆոնայան այդ մութ ու խավար աշխարհում, շահագործողներն ու կեղեքիչները, շնորհիվ իրենց գործակից ցարական կաշտակեր շինուհիների աջակցության, իրենց պալականերին զինվորական ծառայությունից ազատելով, պահանջվելիք զինվորների քանակը հավաքագրում եյին շքավորներից ու աղքատներից, և այդ պատճառով ել ժողովրդի մեջ ասվում եր. — «սարլախությունը և կռիվ երթալն աղքատի փեշակն է»:

ՀԱՅԿ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

Ռ Ե Ժ Ի Ս

ՊՐԻՍՏԱՎԻ ԿԱՆՑԻԼԱՐԸ

Առավոտյան վազ, յերբ կովերը գեպի սար ճանապարհ զնելուց հետո, տուն վերադարձա՝ զարագավուն մեր բակում կանգնած հորս եր հարցնում: Այդ բուռեյին ժայրս անարեկված, ալլայված դեմքով ձեռքերը իրար մեջ հագցրած, ինձ նայելով աղաղակեց:

— Յաման, գեո յուսը շքացված եդ զարագավուն ի նշ գործի ունի մեր բակում:

Մինչ զարագավուն հորս եր հարցնում, յես վազեցի սենյակ, հորս ասացի, վոր զարագավուն իրեն և հարցնում: Հայրս կարծուկի արագությամբ չորերը հաղամ և դուրս յեկավ:

— Ի՞նչ կա, իսեր յինե, գեո յուսը շքացված... — ասաց նա:

Իսկ հազթանդամ զարագավուն բեխերը վոլորած, վերին աստիճանի խորհրդավոր ձևով հայտարարեց.

— Տղայիդ հայտնիր, վոր վազ առավոտյան ներկայանա պրիստավի կանցիլարը, նա սալգաթացու յե:

Մայրս ձեռքերը չոքերին խփելով սկսեց զանազան բացականչություններ անել.

— Իմ տղայի ս ել պիտի սալգաթ ասենն ու այս տեղի սալգաթները պես շարշարեն: Վա՛յ, թագավոր, թախտիցդ հնգնես, բարեբը մեռնեն...

Յուրանի կռիվն շտտերը, շտտ շտտերը գեղան—գայմաղ զնացին...

Հայրս զարագավոյին հայտնեց, վոր առավոտյան կներկայանա, իսկ զարագավուն պեխերը վոլորելով, քմծիծաղ տարով բակից հեռացավ:

Մյուս սր առավոտյան ներկայացա պրիստավի կանցիլարը: Կարճ ժամանակամիջոցում մտա 150 յերիտասարդներ հավաքվեցին: Շատերը դրանցից դուրսները կախած, մտքի մեջ խորասուզված կանդնած եյին պատերի տակ, խոսակցում եյին միմիանց հետ, իսկ վրամանք հանար անելով բացականչում եյին:

— Պերվի նամերը կհանեն և կազատվեն: Իսկ վրամանք ել—կաշտի դուրսը սող հրի, կտանք, կազատվենք:

Հեռվից մի ալլ խումբ ազագակում եր.

— Բարդ քարի վրա չմնա աշխարհ, բա հարուստի տղերքն ո՞ւր են... չկան...

Գրեթե բոլորն ել մտահոգված եյին, ինչ անեն, վոր սարլախությունից ազատվեն...

Հենց ճիշտ արբ վայրկյանին պրիստավը մատանը թևի տակ դրած,

իր յերկու գարադավոյների հետ գրասենյակից դեպի բակը դուրս յեկան... Խոսակցութեաններն իսկույն դադարեց և գրեթէ բոլորի հայացքն ուղղվեց դեպի պրիստապիւր: Ստարչի գարադավոն բեզերը վոյսերով, մոտեցաւ և դռնաբաց ասաց.

— Կանգնել յե'րկու-յե'րկու:

Սակայն վորովհետև շատերը չլսեցին, ուստի նա կրկին բարձր ձայնով սկսեց դռնը և բացահանչել.

— Կանգնել յե'րկու-յե'րկու, ձեր մե'րը...

Գարադավոյի արամադրութեանը շատ բարձր եր... Աչքերը կարծրած, գլխարկը ծռած, փնթփնթալով մոտեցաւ պրիստապիւրի և ասաց.

— Գատուի, վաչե բրազորողիցե'...

Պրիստապիւր բաց անելով մատյանը, սկսեց հաջորդականորեն կարգաւ նորակոչներն անուն-աղբանուններն ու կարգադրեց գարադավոյներին նրանց կանգնեցնել չոր-չոր և տանել գավառապետի գրասենյակը: Գարադավոյները չըջապատելով նորակոչներին, կատարեցին պրիստապիւր հրամանը:

ԳԱՎԱՌԱՊԵՏԻ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿՈՒՄ

Տիրում եր չտեսնված լուսթյուն...

Նորակոչները ծնողներն ու հարազատները տխուր, տրտում չըջապատելով գավառապետի գրասենյակը, լաց ու կոծով, անհամբեր սպասում էլին իրենց վորդոց ազատվելուն...

Հենց այդ ժամանակ, գավառապետի նախագահութեամբ, աշխատում եր յերեք հողուց բաղկացած մի հանձնաժողով:

Այդ վայրկյանին գրասենյակից ցուցակը ձեռքին դուրս և գալիս մի չինովնիկ, վորը խորհրդավոր ձևով կարդում է 10-ը նորակոչելի անուն և ազգանուններն ու առաջարկում է անցնել նշանակված սենյակը, շորերը հանել ու մերկանալ: Սակայն սենյակն այնքան ցուրտ եր, վոր յերկար սպասելը բավականին դժվար եր. այդ պատճառով կոնչվածներեց մի քանիսը խնդրեցին մինչև կանչելը — իրենց շորերը հաղնել, բայց չինովնիկն արհամարհանքով ու զզվանքով, առանց պատասխանի, դուռը ծածկելով մտաւ գրասենյակ: Բայց յերբ նրան նույն խնդրով գիմեցին յերկրորդ անգամ, նա պատասխանեց իր վտտերի ուժգին հարվածներով և զզվելի հայհոյանքներով... Այդ չինովնիկը գավառապետի կողմից յերես տված հայտնի «Վանո աղան» եր:

Վերջապես հերթը մեզ հասաւ: Յես և Արամ ընկերս արագ քայլերով շարժվեցինք դեպի հանձնաժողովի գրասենյակը:

Կանաչ, մեծ սեղանի մեջտեղը բազմած, վտտը-վտտքին գցած, գլուխն անելիցով քերած, սև բեզերը վորդոքած, հոնքերը կիտած մեկը մտայլ զեմքով ծխում ու նայում եր նորակոչներին: Դա ցարի սաղբախ, ամբողջ գավառում ահ ու սարսափ տարածող գավառապետ Տիլիպովն էր: Իսկ գավառապետի կողքին նստած եր գավառում հայտնի կաշառակեր Յերեմ աղան, վորից շատերի բախտն եր կախված: Նա ինչ վոր խորհրդավոր նշանակումներ եր անում իր առաջը դրած մատյանի մեջ: Սեղանի հակառակ կողմը նստած եր զինվորական բժիշկը, վորը կար-

գաղբութեաններ և քանոն տարածելիքն՝ հասակները չափելու համար էլ Սյն ժամանակ, յերբ ամբողջ ուշադրութեամբ կենտրոնացած եր դեպի հանձնաժողովը, սարածնիկը թեկցո բռնելով հրեց դեպի չափի տախտակը և բժշկին հայաարարեց — 162 սանտիմետր: Բժիշկը դրոխը բարձրացնելով և վրաս նայելով, բացահանչեց.

— Գողեն:

Սարածնիկը ձեռքով հրելով ինձ, ասաց.

— Իդի աղեխայտոյ:

Սակայն յես բնականորեն կանգ առա և սպասում եյի, վոր հանձնաժողովը վորեւէ հարց կտա: «Գողեն» խոսքը Վանո աղան լսել եր, նա գլխի շարժումով հրամայեց դուրս գալ, յես նրա հրամանը կատարելով, դուրս յեկա և ընկերներս հայտարարեցի.

— Սալաթ զցեցին...

Իսկ ընկերս, Արամը պատասխանեց.

— Վոչինչ, մի պուրկում կծառայեմք, նիկողը մեղինց խեր չի տանի և վոմանք ուրախ դեմքով դուրս գալով, աղաղակում էլին «աղաա-վեցինք», իսկ աղաներն առանձին զզվանքով ասում էլին. — Կաշառք և Յերեմ աղեն սաղ լինեն, հալբաթ կաղատվեք...

Վոմանք ել զինվորական ծառայութեանից աղատելու և խուսափելու համար նախորդ թուխուն էլին խմել և թոքախտի հասած, ազատվել էլին, սակայն կարճ ժամանակով:

Այդ բոլորից հետո, աշխատանքի վերջին, չինովնիկներից մեկը հայտարարեց.

— Ձեր պաշարով պիտի պատրաստ լինեք, յերեք որից հետո Յերեմ մեկնելու համար:

Նույն որը ծնողներս հայտնեցի՝ ինձ համար պատրաստել սնդուկ, փոխնորդ, վաքս, վաքսի չոթք, թեկ, սանդ, սակղաման և այլն...

Յերեք որից հետո ներկայացանք նշանակված տեղը: Դա նշանավոր «գարի գլուխն» եր, ուր ամեն տարի ըստ սովորականի հավաքվում էլին նորակոչները՝ վերջին հրաժեշտ տալու...

Նորակոչները, թվով մոտ 600 հողի, չըջապատված ծնողներով ու հարազատներով, աղի արտասուք թափելով, վերջին հրաժեշտ էլին տալիս ծնողներին ու հարազատներին:

Հրաժեշտի այդ ծանր ժամին ողբ թնդում եր բաղձաթիվ անե՞քներով և հայհոյանքներով՝ ուղղված ցարին և նրա սեփեմին...

Չուռնան նվազեց, փորդոնները շարժվեցին, վորին անմիջապես հետևեց նորակոչներից և մեկնողներից մի քանիսի խմբական, հեռաւաղ աղեխուր յերգը.

Տանում եմ, աղի ջան, տանում եմ,
Մալխաք գցած տանում եմ,
Ինձ քեզանից հանում եմ...

Յերեք որից հետո, վտտքով հասանք Յերեման:

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ո Ւ Մ

Յերևանը համեմատաբար մեծ՝ քաղաք, մեծ-մեծ տներ, յերկար-յերկար փողոցներ, բազմաթիվ կառքեր, սակայն մեղ ինչ... Իսկ նորահոշները ցրված քաղաքի փողոցներում, իրենց վերին աստիճանի ազատ պահելով, ինչպես ասում են՝ «դուրակամ զակոն նե պիտան» — յերգում էին, անցուդարձ անողներին հայհոյում, մի խոսքով, ուժ իսկըն ինչ փչում էր, նա յեղ անում էր...

Յեվ այսպես ուրեմն, հասանք պինդորական պետի գրասենյակը։ Գրասենյակից դուրս յեկավ մի յերիտասարդ ոճիցեր, ուսերին պահոններ, կրծքին սպիտակ արքայրանտներ։ Նա հրամայեց ուրյադնիկին, վոր մեղ տանի գրորնի պունկար (հավաքատեղին)։ Նրա ուղեկցությամբ մենք հասանք նշանակված վայրը։ Այդտեղ գանազան վայրերից հավաքվել էին բազմաթիվ նորակոշներ՝ թվով մոտ հազար հոգի։ Նորակոշների գլխավոր մասը հայեր էին, իսկ մնացածները՝ սուսներ, մարկաններ, ասորիներ, մորզվիներ և այլն։ Իրանք բոլորը տեղավորված էին յերկու մեծ գորանոցներում, ըստ իրենց «աղբուխներ» և «հարմարությունների»։ Սակայն այս իտանիճադանձ ստրոխի ձայնից անկարելի յեր վորեւ մեկին բան հասկացնել, և այդ պատճառով էլ մենք մեր խմբով, լույսյան կերպով, ուժ գործադրելով, մեղ համար տեղ ձարեցինք և տեղավորվեցինք... Բայց տեղ, ինչ տեղ։ Նախ ցուրտ, ստունամանիք, հստակը ցեմենտից մախորկայի ծիով ողբ թանձրացած դանազան «անբնական», անասնական հոտեր, լույսի բացարձակ պակասություն, մի խոսքով մարդ եմ ասում, վոր այս բոլորից դրախ հանի և վորոշ յեղրակացության դա...

Իհարկե, այս ծանր դրությունից դուրս գալ՝ քաղաք դնալ, մի այլ տեղ պատագարվել, դա մարդկային ուժերից վեր էր, վորովհետև գորանոցների դռների մոտ կանգնած էին ստրամնիկներից բազկացած պահակներ։

Վերջապես այդ որը միջնեց։ Ծառերը պառկած, վոմանք նստած արդեն խոճրում էին, իսկ մի քանի խմբակներ էլ լամպերի լույսի տակ նստած, սարվել էին թղթախաղով... և այդ պատճառով էլ խորթոցները հաճախ բեղհատվում էին հետևյալ բացականշություններով — Բանչուկ... ջան, դվազցատ ազին և այլն...

Ուշ գիշեր էր։ Ծառերն արդեն քնել էին. դոնազան անկյուններից հաճախակի դանազան «անբնական» ձայներ էլին լսվում... Գարշելի թանձրացած ողբ դժոխային պայմաններ էր ստեղծել և քնել անհնար էր...

Առավոտյան կանուխ, դեռ լույսը չբացված, յերբ շատերը չայնիկները ձեռքերին, տաք ջուր ստանալու հերթի էին կանգնած և շատերն էլ՝ այլ կարիքների համար, աչքներս դեռ քնից չբացած, այդ քաղցր քնի ժամանակ դժվար էր լմբանել՝ թե վորտեղ ևս գտնվում։

Մեր խումբը ևս գործի անցավ, ազաները գյուղից բերած սնդուկները բաց արին, մեկն ասում էր —

Արամ ջան, աղեկիդ թխած զաթեն մի հան տեսնե՞ք... Իսկ մյուսը — Անուշավան ջան, մի են լուսի հավերդ գուրս բեր, մի համն իմանանք...

Այն ժամանակ, յերբ մեր նախաձայր պատրաստ էր և ուղում էլինք ուտել, ճիշտ այդ վայրկյանին ուրյադնիկը ներս մտավ և հրամայեց գորանոցից դուրս գալ... Մենք նրա հրամանը կատարեցինք, աստեղ իմանալու թե՛ բանն ինչումն է։

Նման ծանր և դառն պայմաններից դոնե կարճ ժամանակով ազատվելու համար, մենք ձեռք ատանք մի շարք միջոցներ, վորպեսզի ինչ գնով էլ լինի, դոնե մի քանի ժամով քնկներ այսպես կոչված հոշակալոր «Արբահամի խանը», վորովհետև դա մեղ, նոր-բայսպետիներին համար Յերևան քաղաքի վատ պատկերացումն էր և միակ հյուրանոցն ու պատասխարանը։

«Փափաքներս» կատարվեց և մենք մի ժամից հետո արդեն Արբահամի խանումն էլինք... Սանի հսկա բակում կանգնած էր ինքը, Արբահամը, վորը վոչ այլ ինչ էր, յեթե վոչ մի կլոր բոչկա, վորովհետև մի անգամից անհնար էր վորոշել նրա բոչն ու բուսաթը, տարիքը։ Նա յերբ մեղ նկատեց, անմիջապես բացականչեց.

— Գրա, չլի՞ թե դուք մեր Բավատա մարզոն եք...

— Այո, — դրա բերեց Արամը, — Արբահամ ապեր, բա մեղ մի քնցու տեղ չե՞ս տա։

— Տո, յես ձեր արևին դուրբան, ձեզի վոր չտամ, բա վի՞ր տա՞մ... Այնը ձեզի վեչքեչ, Արբահամն էլ ձեղ դուրբան։ Են թառեմն դաթի մաքուր, թամուզ, վոջիլ-մոջիլ սավսեմ չկա, յերբ վոր քեֆերդ կուդի հեյեք, ձեղ համար արխեյին քնեք — պատասխանեց խորհրդավոր ձևով Արբահամը։

Մենք, տղերքով մտանք մեր ննջարանը և ի՛նչ դարմանք, դոմի յերկու ուղղությամբ բազմաթիվ էչեր կապած, իսկ նրա վերնահարկում՝ այսպես կոչված՝ թառմի վրա կարգով շարված էին հյուրերի համար պատրաստված տեղաշորերը, վորոնց նախնական դույնը սովորական աչքերով անհնար էր վորոշել։ Հոտի մասին լուռ եմ, վորովհետև այդպիսին նկարագրին իմ ուժերից վեր է, ուստի թողնում եմ ընթերցողի գատողությանը։ Միանգամայն հասկալայի յե, վոր այս տեսչանի թառմ աղղեցության տակ, մեղ համար ստեղծվեց վերին աստիճանի ծանր վիճակ, բնորոթյուն անել, վորն է լավ, Արբահամի խա՞նը, իե՞ մեր գորանոցը։

— Ի հարկե Արբահամի խանը, — ասացին տղերքը, — մի գիշեր էլ յատեղ քնեք, ինչքան չլի մեր Արբահամի խանն ա...

Արվա ծանր տպավորություններն ու հոգնածությունը, մեր աղիտությունն ու ուսերեն չիմանալը, Արբահամի խանի ողի ծանրությունը, մեղ այնպես էր չլմանցրել, վոր մենք գրեթե անշնչացած ընկել էինք ինչ վոր խոր, սակայն քաղցր քնի մեջ... յերբ հանկարծ առավոտյան կանուխ, էչերի խմբական դոտոցը մեղ վոչ միայն խորը քնից հանեց, այլ կարելի յե ասել դիվանար արեց։

— Հը, տղերք ջան, վորնա լավ, այստե՞ղ թե՞ դրորնի պունկար, — ասաց Անուշավանը։

— Ի հարկե այստեղ, — պատասխանեցին գրեթե բոլորը... — Այս որվա էչերի դոտոցը ինձ համար ավելի դուրալի ու քաղցր է, քան թե երեկվա ուրյադնիկի այն խոպոտ ձայնը, — պատասխանեց Արամը։

Առավոտ էր... Նորակոշների հսկա բանակը դույլ-դույլ կանգնած սպասում էր կարգադրության։ Յես և Արամը նույնպես դույլ...

եյինք կազմել, սակայն զբուժյունը մեզ համար խիստ կրիտիկական էր և գեղարվեստ, վորովհետև մի կես ժամից հետո վորոշվելու յեր մեր բաղդը, ուրիշ խոսքով, մեզ պիտի հայտնեյին, թե մեզնից ամեն մեկը վոր քաղաքում, վոր գործատուս և գնդումն է ծառայելու... և այդ պատճառով ել Արամը միշտ կրկնում էր.

— Բա ախոս չե՞ր մեր Արրահամի խանը:

— Ել ասում ես, ել ասում ես, — գլուխը քորելով պատասխանեց Անուշավանը...

Յեզիկն զարմանք... չնայած մեր միջանի ընկերների քանիցս արված խնդիրներն և միջնորդություններն, վոր մեզ իրարից չբաժանեն, գոնե մի գունդ գցեն, սակայն գծրախոտարար այդ ել չհաջողվեց, վորովհետև կրծքերիս վարկյանարար կոչված համարներից պարզվեց, վոր մենք տարբեր գնդերում ենք ծառայելու: Այդ բանը վոր միայն մեզ վշտացրեց, այլ կարելի չե ասել շքեցրեց... Սակայն յերբ յես ուշիմ կերպով դիտեցի իմ և Արամի կրծքի համարները և տեսա, վոր յերկուսն ել 103 է, ուրախությունից բացականչեցի.

— Արամ ջան, աչքդ լույս, փախագներս կատարվեց, բախտը մեզ մի գունդ գցեց:

Իսկ խեղճ Անուշավանի կրծքի 101-ը մեզ միմյանցից պատեց...

Գիշեր սր... Անձրև, ցեխ, կարծես բնությունն ել էր սղում... Յնքևանի կայարանում կանգնած էր մի մեծ եշարն, բաղկացած մտ 40 վազոնից: Վազոնների վրա գրված էր «8 լոշադեյ, 40 նիժնիխ չինով»... Շուրաքանչյուր վազոն բաղկացած էր յերկու հարկից, այսպես կոչված նառերից, վորտեղ տեղավորվում էյին նորակոչները: Մեզ առաջնորդող սղալի հրամանով մենք տեղավորվեցինք մեր նշանակված վազոններում:

Վերջապես ուշ գիշերին գնացքը շարժվեց, վորին հետևեց մեր ընկերների հետևյալ խմբական յերդը.

- Սպիտակ ձիւն նալն ինչ կանի,
- Միքունը խալն ինչ կանի,
- Տանում են, ալի քան, տանում են,
- Սալդաք գցած տանում են
- Ինձ իմ յարից հանում են:

Գնացքի շարժման վայրկյանին յուրաքանչյուր վազոնում տեղավորված 40 հոգուց յաղկացած խմբակը բնականաբար ցանկանում էր նայել շրջակայքը, սակայն վազոնը լուսամուտ չունենալու պատճառով, շատերն ախ ու վախ էյին անում... Իսկ Արամը հաճախակի կրկնում էր.

— Բա, ախոս չե՞ր Արրահամի խանը...

Պետք է ասել, վոր մեզ տեղափոխում էյին ինչպես վերջին տեսակի սպարանք, վորովհետև յուրաքանչյուր կայարանում մեր գնացքը կանգնում էր ժամերով և մինչև իսկ որերով: Շատերի համար միանգամայն հետաքրքիր չէր, նշանակված տեղերը շուտ հասնելը, ուստի նրանք քնով չեյին հետաքրքրվում, վոր կայարանում են գտնվում, ինչքան ախտի կանգնեն, մասնավոր վոր շատերն զբաղված էյին թուղթ խաղալով, վորմանք հարբեցողությամբ: Վառարաններն անընդհատ ծխում էյին, իսկ լամպի ազոտ լույսը կարծես թե միայն բաղկանացնում էր «կոնչինիկա» կամ «գվացառ աղին» խաղալու համար:

Վերջապես հասանք Թիֆլիս: Բոլորս ել փախաքում էյինք Թիֆլիսում իջնել, ման դալ, բան գնել, կամ այցելել բարեկամներին, սակայն այդ բանը մեզ արգելվեց: Այդ պատճառաբանվում էր նրանով, վոր մեզ նմաններն անհարմար է կովկասի փոխարքայի քաղաքում իջնել, ման դալ և այլն... Մինչդեռ մեր գնացքը Բաթումի ուղղությամբ Թիֆլիսից Զորդ կայարանում դաշտի մեջ մի ամբողջ որ ու գիշեր կանգնեց:

Այսպես ուրեմն, մեր գնացքը Յերևանից մեկնելուց հետո 10-րդ օրը հասավ Բաթում: Գնացքը կանգնելուն պես, մեզ առանձին պահակի առաջնորդությամբ տարան նավահանդիստ և տեղավորեցին յերկու խոշոր բարակներում, ուր միջանի որ սպասեցինք «Պուշկին» անունով աղբանջատար նավին: Այստեղ նորակոչների թիվը հասնում էր հազարների և բաղկացած էյին կովկասյան համարյա բոլոր աղբություններից, վորոնք հազնված էյին իրենց աղբային տարազով: Այդ յերկու զորանոցներում տեղավորելու հարցն այնքան վատ հիմքերի վրա չէր դրված, վոր սովորաբար տեղավորվում էյին «ուժեղները» և այդ հոգի վրա — տեղի պատճառով — տեղի յեր ունենում մի շարք տուր ու դրամփոցներ, վորը շատ անգամ դանակի յեր հասնում:

Մի կերպ տեղավորվելուց հետո, մենք մի խումբ ընկերներով քաղաք դուրս յեկանք, դրոսներու, վորեւե ճաշարանում մի քիչ տաք կերակուր ուտելու: Փոխանակ ճաշարանի, մենք ինքնաբերաբար ընկանք մի այլ «բեստորան»... սակայն ի՞նչ բեստորան, ինչ բան. մեր առաջ բացվեց մի այլ տեսարան: Նվազում էր դաշնամուրը, ճախակցում էր արգանք. միմյանց մրցելով, մոնչալով պարում էյին տղաներն աղջիկների հետ... Չանցած 10 րոպե, հանկարծ ներս մտան մի խումբ վրացիներ, և կոպի բռնվեցին մի այլ խմբի հետ, դորանոցի տուր ու գեփոցը շարունակվեց... Ներկայ եղողները գրեթե բոլորն ել մասնակցում էյին սկանդալին, թե ով ումն էր խմբի հետ, դորանոցի տուր ու գեփոցը մեջ... Միակ ուժեղ գեները — կանացիական սուֆլիների սուր կրունկն էր... Ահա այստեղ և, վոր ասում են «չունը տիրոջը չէր ճանաչում»:

Հանկարծ ներս մտավ դարադավոյների մի փոքր խումբ, վորն իրար փորձեց դադարեցնել, մինչև վոր ողնության հասավ մի այլ ուժեղ դարադավոյների խումբ, վորոնք բոլորին տարան վոստիկանատուն, ուր մի փոքր «հարցաքննումից» հետո քշեցին դեպի նավահանդիստ:

Այդ որը նավահանդիստ մտան միջանի նավեր, վորոնց թվումն էր «Պուշկին» աղբանջատար նավը, վորի վրա տեղավորվեցինք թվով 600 հոգի: Մենք յերկաթուղու մասին դադարար ունեյինք, իսկ նավի մասին՝ վոչ և մեզ թվում էր, վոր այդ հսկա մաքուր ջրերի վրա յողացող ահադին նավը, անպայմանորեն կլինի մաքուր և վերին աստիճանի դուրայի տեսնողի համար: Յեզիկն զարմանք, այդ մաքուր ջրերի վրա լողացող նավը ալիլի կեղտոտ էր, քան մեր ախոսները կամ թեկուղ մեք հոչակավոր Արրահամի խանը: Նավ մտնելուն պես այդ կեղտոտությունը մեզ այնչափ հուզեց և զայրացրեց, վոր մենք ստիպված յեղանք գիմելու նավադեղին և ինդրելու, վոր նա մեզ տաք ու մաքուր տեղ տրամարդի, վորովհետև մեր կատարած ճանապարհորդությունից հոգնած, ջրովված լինելով, կարծես տրամադիր էյինք հիվանդանալու: Նավա-

պետը խիստ զայրացած մեր արած պահանջից, արհամարհանքով և առանձին զգվանքով պատասխանեց.

— Կակ ժե, սեյչաս մի վամ պրեդոստավիմ. հայուսի պերվովո կլաստա. — և ապա մի շարք հայհոյական խոսքեր շարտելով մեր հասցեյին, մեկ դուրս քշեց էջ կայանից, ինչպես ստրուկները, կամ տնային կենդանիները: Մեր նավը լինելով ապրանքաբար, բնականաբար նա մինչև Յալա հասնելը, ծովափնյա բոլոր քաղաքներում որբով ու փիչերնեյով կանգնում եր:

Ուզիլը կետորին մեր նավը խարխիս դեց Յալաոյի նավահանգիստում... Ենթահիլ բնութիւն արտասուփոր գեղեցկութեան, այստեղ տրամադրութեաններս կարծես թե փոքր ինչ լավացավ:

Նույն նավահանգստում, մեզինքն փոքր ինչ հետու կանգնած եր մի դրահակիր նավ, վորի վրա շարված էին բաղմամբիլ հակա թնդանութներ, իսկ դրանից մի փոքր հետու կանգնած եր մի այլ, սև դույն ունեցող հակա նավ, վորի շորս կողմն անց եր կացրած վոսկե շղթա: Նավի ծայրերին կանգնած մեկական պահակ ցինվորները, կարծես տեղները մեխված լինեյին:

Պարզվեց, վոր դա Նիկոլայ Չուլ թագավորի անձնական «Ստանդարտ» նավն է: Մովի վրա լողացող բոլոր նավերի և մատորավոր նավակների վրա լողացող զինվորականները ձեռները ճակատներին դրած, այսպես ասած չեստ տալով հայացքներն ուղղել էյին դեպի հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի ինչ վոր խոշոր շենքի... Իհարկե այդ բանը մեզ չափազանց զարմացրեց, վորի պատճառով և մենք ստիպված էյինք մի մատրոսից հարցնել, թե բանն ինչումն է: Նա մեզ պատասխանեց— դա թագավորի պալատն է, յերեխի նա պատշգամբ է դուրս յեկել, նրան են չեստ տալիս: Այդ բանը մեզ չափազանց զարմացրեց և մենք հայացքներս անմիջապես ուղղեցինք դեպի այդ կետը, յերկար աչքերս չռելուց հետո, հագիլ հագ մի ինչ վոր փոքրիկ բան եր յերեւում, սակայն չիմացանք, այդ ինքը թագավորն եր, թե՛ նրա մերձավորներից մեկն եր:

Իհարկե, այս բոլորը — թագավոր, չեստ, ծամածուծութունները մեզ համար դուրսի և հետաքրքիր չեր, վորովհետև մենք յերկար ճանապարհորդութեանից հետո հոգնել էյինք և մեծ ցանկութեան ունեյինք քաղաք դուրս գալ, ման գալ և մի քիչ ուտելիք ու ծխախոտ գնել, մանավանդ, վար, գրեթե բոլորս, առանց բացառութեան կեղտի, միջտաների, կատվաչափ միների ձեռքին տոտապում էյինք և բոլորս այլանդակ դեմքերով, չչմած և համարակազուցութուններս կորցրած, փախադուծ էյինք ցամաք դուրս գալ և մի կերպ հանգստանալ...

Վերջապես փախադներս հասանք. մենք Յալաոյում էյինք:

Կարծես թե այդ որը մի մեծ տոն եր. քաղաքացիները, գրեթե բոլորը հաղնված էյին վերին աստիճանի մաքուր, և այն աստիճան, վոր մենք ստիպված էյինք կարծելու, վոր այդ յերկիրն այնչափ հարուստ է, վոր մի աղքատ անգամ չկար: Իսկ վոստիկանութեանն այնքան շատ եր, վար կարծես թվով գերակշռում եր բնակիչներին, վորովհետև ամեն մի քաջափութում կանգնած եր մի դարադավոյ, վորոնք անդադար անցորդ զինվորականներին տեղի-անտեղի պատիլ էյին տալիս: Վերջը պարզվեց, վոր այդ բոլորը, վոր միայն հարուստներ են, այլև խոշոր կալվածատերեր, աղնվականներ, վորոնք Ռուսաստանի գանազան ծայրերից այդտեղ էյին հավաքվել հանգստանալու:

Քաղաքում զբոսնելու ժամանակ մոտեցանք մի հակա, շքեղ գրոսավայր-աչգու, վորի դռան ցուցանակի վրա ուտներեն մեծ-մեծ տառերով գրված եր. «Վլադ Նիժնիմ չինամ ի սարակամ ստրոգո վոսպրեչայետայա», վորի իմաստն ըմբռնելուց հետո, մեր ընկերների մեջ մի այնպիսի դաշույթ առաջացավ, վոր Արամն ակամայից բացականչեց.

— Վա՛յ, վա՛յ, ՉԱ տարի սպրելուց հետո, շան պատիլ արժանացանք:

Իսկ մի քանիսը գոչեցին.

— Ենթեր հեց իրենք զբողներն են, մենք նովորանցի յենք, ևդ դակոնը մեկ վրա չի տարածվում, մենք դրանց հերն ու մերը... և միջմանց հրելով այդի մտանք:

Այդ բոլորի թարմ տպավորութեան ներքո, հուսահատված ու լճված—դրամ չունենալու պատճառով—միջանի մախոբկա և կես Փունտական կալրաս գնած, մեր նավի առաջին դուրդիլը լսելով՝ շտապեցինք դեպի նավահանգիստ...:

Յերեկոյ յեր... Եողենավը շարվեց դեպի Ողեսաս: Մեր հողեկան ընկած վիճակը և՛ այնան դռն յեղանակը, կարծես մեկը մյուսին լրացնում էյին... Տրամադրութեաններս խիստ ընկած լինելու պատճառով՝ շտապեցինք ընել, սակայն այդ մեկ չհաջողվեց, վորովհետև մեզինք անբաժան միջտաները, որ ավուր աճելով, բաղմանալով և մեկ վերջնականապես հաղթահարելով մեր մարմնի մեջ ամեն մեկն իր պատվավոր տեղն եր բռնել...:

Յերբորդ որը լուսարացին, մեր նավն արդեն խարխիս եր ձղել Ողեսասի նավահանգստում:

Մեզ նավից հանելով, հատուկ պահակներով տարան ուղիղ կայարան, վորտեղ յերեք որ պահելուց հետո մեր 40 վագոնից բազկացած եչալոնը ուղղվեց դեպի Գրոդնո քաղաքը: Ծանապարհը խիստ յերկար լինելու պատճառով, թղթախաղը, հատկապես «ՉԱ»-ը, նորից հանգես յեկավ:

Յեկ այսպես ուրեմն Նոր-Բայաղետ քաղաքից մեկնելու որից 40 որ, 40 գիչեր անցնելուց հետո, մենք հասանք մեր նշանակված վայրը— Գրոդնո քաղաքը:

ԳՐՈՂՆՈՅՈՒՏ

Առավոտյան կանուխ, մեր գնացքը կանդնեց քաղաքի սպրանքային կայարանում: Միջանի ժամից հետո մի խումբ զինվորները ուղեկցութեամբ և մի սպայի ղեկավարութեամբ փոխադրվեցինք, քաղաքի կայարանի դիմաց գտնվող բարձրադիր պարիսպներով շրջապատված յերկու հարկանի մի մեծ, սպիտակ շենք, ուր գտնվում եր 103 հետեակ Պետրոպոլիտիկի գնդի առաջին դումարտակը: Այստեղ գտնվում էյին մի շարք սպաներ և ֆելթիկերներ, վորոնք յեկել էյին նորակոչներին բաժանելու իրար մեջ: Այդ ժամանակ մենք յերեք ընկերներով վերջնականապես բաժանվեցինք միմյանցից, այսինքն Արամից ու Անուշտիանից և ընկանք տարրեր բոտաներ և պոլիեր: Յեկ այսպիսով, վերջին հրաժեշտ տալով, համբույրներով իրարից բաժանվեցինք:

Կարճ ժամանակից հետո, թվով 6 հոգի հայ գինվորներ Փելթվի-
բելի ուղևորությունը մեկնեցինք դեպի 4-րդ բաժան: Քաղաք դուրս
գալը միանգամայն արգելված էր և այդ պատճառով մենք գրկվեցինք
քաղաք դուրս գալու հնարավորությունից:

Ամբողջ դորանոցը քառասուն վիճակի մեջ էր... 1911 թ. կանչված
գինվորների ծառայության ժամանակը լրանալու պատճառով, տուն էլին
վերադառնում, վորոնք համբույրներով և բարևներով վերջին հրածեչտ
էլին տալիս իրենց հետ 1912, 1913 թ.թ. կանչված և իրենց հետ ծա-
ռայած գինվորներին, իսկ մեզ, նորակիներին վրա նրանք նայում
էլին խորթ և տարօրինակ հայացքներով և մեզ այնպես կծու հայհո-
յանքներ տալիս, վոր մենք կյանքներումս առաջին անգամն էլինք լսում:
Մենք հորցին՝ թե ինչո՞ւ էք մեզ այդպես հայհոյում, նրանք մեզ պա-
տասխանում էլին, «Եթ վի նեռչատնիս սերիյե չորտի, կակոյ չորտ
վաս պրիգնալ սյուդա, չտո ու վաս դոմա խրերա նե բլլո, չտո-լի, էիս
էի...»

Մեզ համար նման յերևույթը միանգամայն դարձանալի և անըմ-
բունելի յեր և այդ պատճառով անկյունում քաշված դիտում էլինք
դորանոցի անց ու դարձը: Յերեկոյան դեմ մեզ մոտեցավ մի յեֆրեյ-
տոր և ցույց տվեց մեզանից յուրաքանչյուրի՝ տեղը, և մենք արագ
կերպով տեղավորվեցինք մեր կոյակների վրա:

Յերեկոյան ժամը մոտ 9-ին գինվորական փողի ձայնը լսելուն պես,
իսկույն հավաքվեցին դորանոցի մի անկյունում, վորտեղ կախված էր
թագավորի և սուրբ Մարիամի նկարները. յերկու աղոթքից հետո յեր-
գեցին— «բո՛ժե ցարյա խրանի»... Նման ծամածուծությունից հետո բոլո-
րը պարկեցին և անմիջապես սկսեցին խորհալ... իսկ մենք թվով վեց
հոգի, հավաքվելով վառարանի շուրջը խոսակցում էլինք, թե ապագա-
յում մեր գլխին ինչ է գալու:

Խոսակցության այդ ժամին մեզ մոտեցավ ավինը վրան կախված,
մի թեկանի և վրաներս դուռաց.— «չտո դա ժիդովակի բաղար ուստրո-
լի, մարչ սո մեհտամ», մենք, իհարկե, առանց պատասխանի պոսկի-
ցինք ու քնեցինք:

Առտրոտյան կանուխ, ժամը մոտ 4-ին դորանոցում արդեն անց
ու դարձն սկսվել էր: Զինվորները կատելոկները ձեռքներին բռնած,
արագ-արագ դուրս էլին դնում թեյ բերելու: Մի քանիսը առաջներին
գրած մի փոքրիկ սև հացի սուխարիով սուպրակ՝ թեյ էլին խմում: Ին-
չատերը թեյ չխմած, հրաման արվեց՝ «ստրոյսյա», և կարճ ժամանա-
կամիճոցում բոլորը հրացանները վերցնելով դորանոցից դուրս յեկան,
իսկ մենք, իբրև խամ մարդիկ դեռ պառկած էլինք, այդ ժամանակ
հերթապահը մոտենալով և վերձայնները վրաներիցս քաշելով բացական-
չեց.— «չտո վի կակ բարինի սպիտե, մաս վաչ... քիստոր վատանտե»:
Մենք սկսեցինք արպուլթյառ հաղմվել և շտապել թեյ խմելու: Մինչ
մեր գնալը, թեյը վերջացել էր...

Մյուս ուրը մեր ողակալար յեֆրեյտոր կամարովը հրամայեց ի-
րեն հետևել և մեզ տարավ ուղից ցեյխհատու: Կապախարմուրը (պահես-
տապետը), կարգադրեց մեկ-մեկ ներս մտնել և սկսեց մեզինից մեր քա-
ղաքացիական հաղաւստն առնել—գինվորական դեհատով փոխարինել, ա-
ռանց նկատի առնելու հասակը, կամ չափը, իսկ բողոքն անթույլատրելի
յեր: Իմ հերթին յես էլ ստացա բոլոր շորերը և կոշիկները, սակայն

յերը նախասենյակում սկսեցի հաղնվել, ուղղակի հուսահատվեցի, վո-
րովհետև նախ կոշիկները յերեք համարով մեծ էլին, իսկ շարվարս այն-
դիրս այնքան մեծ էր, վոր կիսից ավելին մտել էր կոշիկներին մեջ, իսկ մուռ-
կիս մասին չեմ խոսում, վորովհետև նա ըստ յերևույթին մասնակցել էր
ոռու-յասրոնական պատերազմին և վոր էլ յականն է, խայտարղես լինե-
լու պատճառով անհնարին էր վորոշել նրա բնական դույնը: Յերք վեր-
ջապես շորերս հաշա, իմ մեջ մեծ ցանկություն առաջացավ ինձ անմի-
ջապես հայելու մեջ տեսնել և յերք հայելու առաջ կանդնեցի և ինձ
նայեցի, ուղղակի սարսափեցի, վորովհետև վոտիցս դուրս այլանդակ-
վել էլի, իսկ դորանոցում ծիծաղի առարկա դառել: Բայց միխթարական
նրանումն էր, վոր յես մեհակ չեյի և ինձ նման շատերը կային, վորոնց
հետ միշտ մտածում էլինք, թե ինչպես դուրս դանք քաղաք, մեր շո-
րերը դերձակին տանք՝ մեզ հարմարեցնելու համար:

Տվյալ ծանր վիճակից դուրս գալու համար, անհրաժեշտ համարե-
ցինք Արքեանդրասովլի շրջանից յեկած Հակոբին դիմելու, վորը իբրև
հին զինվոր, մեզ մի խորհուրդ տար: Յերկար մտածելուց հետո նա ա-
սաց՝ «հազուստը պրեդեկիլի տալն արգելված է. ավիք թե չե՛ պաղ-
սուդ կերթաք: Քաղաք երթաներդ չեղնի, դուք հըլը չեստ տալ չիդեք,
ախպոս ուր լսեմ, վաֆրոնտ կանդնել չիդեք, այ ողուներ, հըլը դուք
ուրսեղ եք...»

Խոսակցություններս դեռ չվերջացած, Հակոբը կատելովը վերց-
նելով՝ խոհանոց վազեց ճաշ ստանալու: Այդ տեսակետից մեր դուռ-
թյունը վորբերդական էր, վորովհետև մենք դեռ կատելով և բակ չեյինք
ստացել, հետևաբար՝ ճաշից զրկվեցինք: Այսպես ուրեմն, դորանոցում
ճաշկերույթն սկսվեց: Վեցից յոթը հոգի մի ամանի շուրջը պսղած
միմյանց հրելով, արագ-արագ ուտում էլին ճաշը, համեմեղով բացմա-
թիվ հայհոյական խոսքերով և բացականչություններով: Յուրաքան-
չյուրն աշխատում էր հարևանից շատ ուտել, իսկ ուտելուց հետո գրա-
լը լեղվով մի լավ լիզտեղուց հետո, խրում էր իր կոշիկի յերկար ճիթ-
կի մեջ:

Շատերը դեռ ուտելը չվերջացրած՝ հերթապահը հայտարարեց.—
«սաղիտես նա սլավկանտոս»: Վաղրկյանաբար բոլորը նստեցին իրենց
չոյկաների վրա: Թե ինչ էլին սովորեցնում, մեզ համար միանգամայն
անհասկանալի յեր, միայն պարզվեց՝ վոր բաժանում են ողակների,
վարպետի մեղ ավելի հեշտ ու դուրսին կերպով սովորեցնեն ու լուսա-
վորեն...

Հաջորդ ուրը մեր յեֆրեյտոր (մեկ թեկանի) կամարովը, թվով 8 հո-
գի նոր կանչվածներին հավաքեց մի անկյուն և սկսեց մեզ սովորեցնել
—որինա՞լ՝ նախ ինչպես պետք է չինելը հաղնել, ինչպես պետք է գըլ-
խարկը ծածկել, դոտի կապել և ապա ուղիղ կանդնել, վորը ներս քա-
շել, գլուխը ցցել և մի շարք նման «դիտելիքներ», վորը դրեթե ամեն
ուր ճիշտ նույն ժամին կրկնվում էր:

Վոչ վոք մեզանից ապահովված չեր կամարովի կամակատարու-
թյուններից. շատ հաճախ, մենք տեղի թե անտեղի արժանանում էլինք
նրա սպանոնալիքներին, բուռնցքի և վոտրի հարվածներին...

Կամարովի նման դադանային վերաբերմունքը մեր մեջ առաջացրել էր խիստ զգլմանք և վերին աստիճանի ասելու թյուր զեպի իր անձը և դաժան ուժեր: Այդ պատճառով էլ մենք մեծուկ էլինք նրա վրա գանդառով: Ֆելիքներին, բայց վորովհետև մենք իրավունք չունեցինք ֆելիքներին անմիջապես ղեկելու, ըստ որևէ մենք պետք է դիմելնք սղակավար Կամարովի և վրդուղնի հրամանատարի միջոցով:

Բայց մենք, իբրև նորակոչներ, սիսկ արեցինք և անմիջապես դիմեցինք ֆելիքներին, բողոքելով, վոր Կամարովը և ուրիշները մեզ շարժաբույժ, ձեռնուժ և հայհոյում են, ամեն կերպ տանջում, յուստի խնդրում ենք համապատասխան միջոցներ ձևաք անել: Գանդատներս դեռ չվերջացրած, ֆելիքները վորարեյը գլուխը բարձրացրեց, հասուկ արհամարհական և ծաղրական ձևով ասաց. — «Էի վի, չեբաի, արմյաչիկ, սեռիչե, պորուդուս մեսայց, նավերնո խուժե վսելի ստանես»: Ճարներս կարած, հուսահատված, գլուխներս քաշ արած, հետ-հետ քաշվելով դիմեցինք մեր միակ մխիթարիչ Հակոբին, թե արդյոք այդ բոլորի համար հնարավոր չե՞ր դիմել կամանդիրին: Հակոբը խորհրդավոր ձևով պատասխանեց. — «Տո, այ ողուներ, գժվե՞լ եք, ինչ է, ծո հարիֆներ, խելքի եկեք, ետպես բան մի ենեք, թե չե բոլորիդ դիտցիպլինարնի բատախոն կուղարկեն: Չեր բոլորի բախար կախած ե Կամարովից»: Հակոբի նման հայտարարությունից սարսափեցինք և ընդմիջա լռեցինք. սակայն անմիջապես պարզվեց, վոր մեր ֆելիքներին գանդատվելը Կամարովը նույն որն է խմացել, վորի պատճառով և նա դեպի մեզ ավելի խտացավ և ամեն կերպ աշխատում էր իր մաղձը թափել մեր գլխին: Որինակ՝ հետևյալ որը, առավուտյան կանուխ նա հրամայեց իր կոչիկները մաքրել և այն բողոքելին, յերբ նրա կոչիկները վերցնում էյի, մեր յերկուսի հայացքներն իրար հանդիպեցին: Միքանի վայրկյան լռելյան կերպով միմյանց փոխադարձ զգլմանք տանելուց հետո, նա ասաց. — «Նու, չոո, սարաչյա մորդա, սկորեյե չիսաի, ա սո ոսխոժե պոչյու չիսաի»...

Այսպես ուրեմն, մենք յեղնելով մեր միակ մխիթարիչ Հակոբի խորաներից, կամա թե ահամա սկսեցինք զորանոցային կյանքին ընտելանալ և վոր գլխավորն է աշխատում էլինք մեր և Կամարովի հարաբերությունները, լավացնել, այդ նպատակին հասնելու համար, հարմար առիթ փնտռելով, ամեն որ աղստ ժամերին՝ յերբ մեր սնդուկները բաց էլինք անում, խկույն հանդես եր գալիս Կամարովը և հետաքրքրվում թե այստեղ ինչ լավ բաներ կան: Հիշում եմ, յերբ մի որ սնդուկը բացած, ինչ վոր կար էյի անում, Կամարովը բարի դեմք ընդունած փոտեցավ ինձ և հասուկ ժպտով հարցրեց, «գիտես ինչ, յես փոխնորդ չունեմ, լավ կլինի մի գույգ նվիրես ինձ»: Ճարս կարած բացականչեցի. — «խնդրեմ, խնդրեմ»: Այսպես ուրեմն, չնորհիվ մի գույգ փոխնորդի, մեր փոխհարաբերություններն սկսեցին լավանալ և յես կոչիկներ մաքրելուց ազատվեցի:

Նույն որը, առաջին անգամ մեզ հրացաններ բաժանեցին, վորի պատճառով և մեր գործը խիստ ծանրացավ. վորովհետև նրան տերապետները, մասերի անունները մեկ առ մեկ խմանալը, պատիվ տալիս ու վաճարան կանգնելը վերին աստիճանի գժվար եր վոչ միայն մեզ, ուսանողն չգիտողներին համար, այլև ուսանողն համար, վորովհետև նրանցից 99 տոկոսն անգրագետ էյին:

Այս բոլոր գժվարությունները մենք կամաց կամաց սկսեցինք հաղթահարել և ընտելանալ պայմանների հետ, սակայն ձկան զգլիկ բարձր հուր 30 քայլի վրա մարդի ըլիթն եր ծակում, կամ սպիտակ բարացած կաշայի հետ, մենք անկարող յեղանք ընտելանալ: Յեկ այդ պատճառով մեր վերջին կոպեկներով կարգա էլինք ուտում: Սակայն յերբ այդ հնարավորությունից էլ զրկվեցինք, մենք ստիպված յեղանք ընտելանալ այդ կերակուրներին, ինչպես ասում են «կակդես» կուտես:

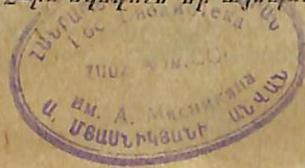
Այնուհետև սկսվեցին մեզ հետ մի շարք բարդ, գինվորական դեռեքներ անցնել: Առաջին հերթին մեզ բացատրեցին, թե մենք ուժ համար պլտի ծառայեցինք: Որինակ՝ յուրաքանչյուր գինվորի ամենադրամավոր պարտականությունն է մինչև իր կյանքի վերջին կաթիլ արյունը պաշտպանել թագավորին և հայրենիքը:

Յերկրորդ, վոր գինվորը պլտի պաշտպանի ներքին և արտաքին թշնամիները, յերբորդ՝ յուրաքանչյուր գինվոր պլտի անդիր խմանա իր անմիջական ողակի ղեկավարից—աստիճանական կարգով—մինչև թագավորը՝ իր ամբողջ յեղով և ընտանիքով: Զինվորը պարտավոր է անդիր թվել այդ բոլորի անունները, հայրանունները և ազանունները: Այդ բոլորից հետո, յուրաքանչյուր գինվոր պարտավոր է իր հինգ մատի նման բերանացի ասել հետևյալ պոսթըր. — «սպասի դոսպոդի լյուզի տոյա»... և «Բոժե ցարյա խրանի»...

Այդ «գիտությունները» մեզ՝ նամանավանդ վոչ ուսանողն, այլագրիներին համար, վոչ միայն ծանր և անհասկանալի յեր, այլ մինչև իսկ անըմբռնելի: Պատճառը պարզ է՝ վորովհետև միանգամայն անդրադատ մարդիկ էլինք և հանկարծ այդ ու բնի տեղ՝ մեզ համար միանգամայն խորթ ու անհասկանալի բառերի շարքեր: Իե, խեղճ, անգրագետ Գալի-Ղարաչյի, արի ու ես յուրն անդիր արա:

Ահա թե վորտեղից եր սկսվում ցարի անդրադատ բանակի գինվորական կյանքի տրադեդիան: Այս դրամայի ամենատարատիկի կողմն այն էր, վոր մենք յարում էլինք մեր ուժն ու մտավոր կարողությունը, վոր մեր «սիրելի» ուսուցիչներին դանն մի բան պատասխանեց, սակայն ցավոք սրտի, վոչինչ գուրս չեր գալիս: Յեկ ահա այստեղ է, վոր նրանք անցնում էլին իրենց գործին. որինակ՝ պատարապորչիկ Ծաղարվաք, վորը համարվում էր մեր բոտայի «ահն ու սարսափը», դասը չիմացող գինվորի գլուխը մտցնում էր վատարանի մեջ և ստիպում էր նրան այդ վիճակում 30-40 անգամ բացականչել՝ «յես հիմար եմ» և միաժամանակ նրա հետևի փախուկ մասերին 30 սպգի տալիս, կամ թե 72 ֆունտ ծանրություն շարակը տալիս և պարտավորեցնում որական 2 ժամ անհարժ կանգնել հրացանի տակ: Անհրաժեշտ է չեչաել, վոր նման վատթար վերաբերմունքն ասանձին զգարձություն էր պատճառում ոտի թելավորներին: Ահա այսպես եր զածան ցարի սաղաթի ստորյա վիճակը, իսկ այս բոլորի դեմ բողոքել, ինչպես առաջ էլ ասացինք, մահացու հանցանք եր: Ոնեղճ սարգաթները ճարները կարած ասում էլին՝ «բոզ վիտու, ցար դալյախ, կոմու ժալովատայա» (աստված բարձր է, թագավորը հեռու, ո՞ւմ դանդաղալես):

Այս բոլորը կարծես թե մեզ համար սոցիորական և ասանյի բան եր դառնել, սակայն ամենից փատթարագույնն այն եր, վոր ամեն շարակտոր, ժամը 12-ին սկսվում էր ազրալես ասած՝ կաղարմայի ուրբական (գո-

3947-182

բանոց մաքրելը), վորը կայանում էր հետևյալում. նախ՝ զինվորը
յերկաթյա ուղակը վորտեղն անցկաշնելով, պարտավոր էր որվա ըն-
թացքում 5 ժամ հատակին փռած ջրախառն թեփը քերել և դուրս թա-
փել, այդ պատճառով էլ շատ հաճախ ուշաթափուլի զեպքեր էր պա-
տահում:

Այս աշխատանքը զեռ չափարտած՝ հերթապահը բարձր ձայնով
հայտարարում էր. — «պրովոտայնի յե ողևայտե վ ցերկով, ա ժիդի,
արմյաչի — ստիսոփի չիստիս»... (ուղղափառներ, հազնվեցեք յե-
կեղեցի գնալու, խոկ ջհուղները, հայերն արտաքնոց մաքրելու):

Յեով այսպես, մինչև ուղղափառներ յեկեղեցուց վերադառնալը
պետք է անպայմանորեն մաքրված լինե՞ր՝ Ֆելթվերելի սենյակը, ար-
տաքնոցները, խոհանոցը և սանդուխները: Տղամարդ էմ ուզում, վոր
այս բոլորը սանի:

Այդ պատճառով էլ զինվորներից շատերը դերադատում էին մեռ-
նել, քան թե տանջանքներով ապրել: Որինակ՝ մի քանիսը թուփուն
խմեցին, փոմանք էլ աչքերը փչացրին, փոմանք էլ դորանոցի վերնա-
հարկից ցած գցեցին իրենց: Այդ բոլորը կատարվում էր պորանոցի չորս
պատերի մեջ, խոկ դբսի աշխարհն այդ մասին փոչինչ չէին:

Մեր զիտելիքների մեջ էր մտնում նաև մարմնամարզութունը,
վորի ամենակատարելագործված ձևը համարվում էր այսպես կոչված
«կարելի» վրայից թուչելը (վորի յերկարութունը մետր ու կես էր):
Լավ հիշում էմ մեր ընկերներից մեկը՝ Մենդելը, վորը վերին աստիճանի
գեր լինելու պատճառով փոչ մի կերպ չէր կարողանում «կարելի» վրա-
յով թուչել, հարկադրված էր մի ուր նա անպատճառ թուչել, պաղպարու-
չիկ Շապավալովի հրամանով, վոր դատին ձեռքին բռնած անընդհատ
հարվածելով նրան, հարկադրեց թուչել: Իսկ խեղճ Մենդելը իր բոլոր
ուժերը հափարած վերին աստիճանի քրանած թռավ և կուրծքը կարելին
հարվածելով, տեղն ու տեղը մահացավ: Իսկ պաղպարուչիկ Շապա-
վալովը հանգստորեն բացականչեց՝ «ուրերիտե արուպ, պրոգոլժայտե
գալչե» (հեռացրեք դիակը, շարունակեցեք):

Կեղտոտության մեջ թաթախված, միջատներից հյուծված, վա-
ղուց փափաքում էինք բազնիք գնալ և այդ բանը մեզ հաջողվեց: Բայց
գժբախտաբար բազնիքի խիստ փոքր լինելու պատճառով, նախ մի
քանիսը ուշաթափվեցին, իսկ մեծագույն մասը չկարողացավ ինչպես
պետքն է լողանալ, վորովհետև կեղտից դուրս գալու և միջատներից
ազատվելու համար, անհրաժեշտ էր աննվազն մի կես ժամ, սակայն
15 րոպեն գեռ չանցած մեզ դուրս ելին կանչում և մենք ստիպված էլինք
լինում մեր շորերը հագնել սապոնոտ մարմնի վրա:

Մի կերպ լողանալուց հետո, շարքով տուն ելինք վերադառնում:
Ի հարկե կողմացած կյանքից հետն, մեզ վերին աստիճանի դուրալի
յեր Գրոզնի քաղաքը, իր հաճելի կողմերով: Առանձնապես աչքի ըն-
կավ թատրոնը, վորը պատին կախած ափիչի վրա գրված էր՝ «այ ոկիա-
նոմ» (ովկյանից դուրս): Մի ընկերոջ հետ—մոտավորապես ըմբռնելով
պիչեսի բովանդակութունը, վճռեցինք ինչ գնով էլ լինի անպատճառ
թատրոն գնալ և այդ պիչեսը տեսնել: Այդ նպատակին հասնելու հա-
մար, անհրաժեշտ էր վորեն կերպ դրավել Ֆելթվերելին: Նման առիթ էր
կարծես մեզ համար ստեղծվեց, վորովհետև բազնիքից անմիջապես հե-
տո սկսվեց մեր հերթական մարմնամարզության ժամը: Առհասարակ

մարմնամարզության մեջ, մի հատուկ համարով, ամբողջ զնդում աչ-
քի յեր ընկնում Շապավալովը, վորը կայանում էր հետևյալում. —նա
իր անձը փռանդի յենթարկելով, դանազան թուչեքներ էր անում, այնտեղ
էր նաև ֆելթվերել Վորոբեյը, վոր հինգ քայլ հեռավորության վրա
կանգնած դիտում էր խաղերին: Շապավալովի կատարած դժվարին
համարից հետո, վզվողնի կամանդերը դիմելով զինվորներին, հայտա-
րարեց. —«հասա ձեզանից ո՞վ կարող է նման թուչք կատարել»: Գրեթե
բոլորն էլ հրաժարվեցին, իսկ յես այդ ուրը 50 կոպեկ ոտճիկս ստանալու
պատճառով և թատրոն գնալու մտադրությամբ, վայրկյանաբար վճռե-
ցի՝ թուչել: Յանկությունս կատարվեց և յես անվտանգ կերպով թռա և
ամենից շատ յես դարձացա, վոր կարողացա անվտանգորեն այդ թուչքը
կատարել:

Ոգավելով այն հանգամանքից, վոր կատարածս «հերոսութունը»
հատուկ ժպիտ առաջ բերեց ֆելթվերել Վորոբեյի յերեսին, յես վճռա-
կանորեն մոտեցա նրան (չնայած, վոր որենցով այդ անթույլատրելի
յեր), պատիվ տալով (չեստ) վա Փրոնտ կանգնած խնդրեցի.

— Գասպոգին ֆելթվերել, ուղրեչխե սեղոնյա վ տյատր պայտի
(պարոն ֆելթվերել, թուչլ տվեք այսոր թատրոն գնալ):

Իեռ խնդիրս չվերջացրած, նա մոնչաց. —

— Կուդա՞, կուդա՞... (ո՞ւր, ո՞ւր):

Յես մեքենայորեն կրկնեցի. —

— Վ այտոր, դասպոգին ֆելթվերել... (թատրոն, պարոն ֆելթ-
վերել):

Գրեթե վերջին խոսքը չարտասանած, յերեսիս շրթնիցն յեկավ...
Իսկ յես հարվածին չբիմանալով անմիջապես ընկա և վայրկյանաբար
կանգնեցի և կակաղելով ասացի. —

— Յա... յա... յա վիտոփատ, դասպոգին ֆելթվերել... (յես...
յես... հանցավոր էմ, պարոն ֆելթվերել):

Այս բոլորից հետո, վերին աստիճանի կատարած և հալստարակու-
թյունը կորցրած, մոնչալով իր մոտ կանչեց կամարովին և ասաց. —

— Մվորչ աի, տեքյա ոտպրավլյու վ դիսցիպլինարնի բատալիոն.
ու տեքյա պրյամո բեզորբազիյե ի նես դիսցիպլինի: Վոզմի ետու ար-
մյաչիու ի պոկափի տյատր. ոն պրեյելըլ նա վոյնուլյու սլուժբու ոբ-
բագովալյա: (Սրիկա, յես դու, քեզ հարկավոր է կարգապահական
բատալյոն ուղարկել. քեզ մոտ ուղղակի խայտառակութուն է տիրում
և կարգապահութուն չկա: Վերցրու այս հայուկին և նրան թատրոն
ցույց տուր. նա զինվորական ծառայության է յեկել և լուսավորվել է):

Համաձայն ֆելթվերելի կարգադրության, նա հրամայեց ինձ յե-
րեք ուր անընդհատ մաքրել բոլոր արտաքնոցները և յես ժամանակին,
նման տաժանակիք աշխատանքներս վերջացնելուց հետո յերբ մոտեցա
նրան, նա արհամարական ժպիտով բացականչեց. —

— Նու, չտո, սպեկտակլ բբլի խատուչ, պոնրավիլյա (հը, վո՞նց
և, ներկայացումը լավ էր, հալսանեցիր):

Հակորի խորհրդի աղբյուրության ներքո, ստրիպյած և մարդկային
իմ բոլոր հատկությունների վրա թքած, լեռնցուն հատուկ ըմբռնու-
թյունս հալստեանական թաղած, վչտալի գեմքով, տխուր տրտում,
միանգամայն անտեղի սյաթիժներս յես տանում էլի ամենայն համբերա-
տարությամբ:

Այդ որը յես տանջված և հողնած եյի, վոչ միայն ֆիզիկապէս, այլ և բարոյապէս, և իրոք, ներքին աշխարհս խիստ ալեկոծված էր, վորովհետեւ ինքս իրրեւ դժուրացի, ամենայն շարժարանք կյանքիս մեջ տարել էյի, սակայն նման կեղտոտ աշխատանք առաջին անգամն էր, վոր կատարեցի... Յեւ այսպէս հողնած ու շճմած անհամբեր սպասում էյի զիշերվա դալուն, վորպէսզի մի լայ հանդատանամ:

Սակայն յերեկոյան ժամը 6-ին ողակալար Կամարովը հայտնեց, վոր յես զիշերվա ժամը 12-ից մինչև առավոտոյան ժամը 6-ը նշանակված եմ զիշերասպահ (դննայլնրի):

Նման հայտարարութիւնը ինձ վոչ միայն հուզեց, այլ սուղակի շճեցրեց, վորովհետեւ, ինձ զիշերատաս նշանակելն անորինական էր, վորովհետեւ յես իրրեւ նորակոչի և դարնիդոնի ծառայութիւն չտա-րած մեկի, յենթակա չեյի այդ պարտականութիւնը կատարելուն:

Արդեն ժամը 12-ն էր, իսկ յես զիշերատասի դերումն էյի... քունն ինձ այնքան հաղթել ու խեղճացրել էր, վոր յես առանձին դժվարու-թյամբ էյի աչքերս բացում, այդ պատճառով ևլ զերազանցի կանգնած քնել: Նման վիճակում, դես լույսը չբացված, ինչ վոր վտարքերի ձայն լսեցի. վայրկենաբար աչքերս բացի և ինչ տեսա—մեր բատայլոնի կո-մանդիր Կոյել-Պավլեմսկին իր չորս աչքերով առաջս ցցված... Այդ վայրկյանին, միանգամայն մեքենայորեն, առանց հաշիվ տարու, խիստ բարձր ձայնով գրոացի.—

—Վտատ ամիրնո...

Իսկ պողպոլիովնիկ Կոյել-Պավլեմսկին ապուշ կտրած, տարորի-նակ հայացք գցելով վրաս, առաջ անցավ: Յերբ յես խելքի յեկա, ահարեկիված սարսափեցի, սակայն բնագոարար հետեկով նրան տե-սա, վոր Ֆելիքեբել վորոքեյն իմ ձայնից արթնացած, շարվարի մի փոխիը հաղած, իր հալասարակչութիւնը կորցրած, իսկ ձախ ձեռ-քով շարվարի մյուս փոխիը բռնած, աջ ձեռքը ձախատին դրած, չեստ ապով, զեկուցեց՝ վոր չորրորդ բառում վոչ մի դեպք չի պատահել:

Հերթապահութիւնս կատարելուց հետո, ամիջապէս վաղեցի Հա-կորի մտ և սարտափահար ձևով նրան պատմեցի այդ դեպքի մա-սին և խեղճացած ձևով հարցրի.—

—Դու են սաս, ինձ հո վտանգ չի՞ սպրտնում:

—Ծո, այ ողուլ, վով դիտե, եղնի վոր քեզի դիպցիլիւնարնի բա-տայլոն դրկեն...

Մի անգամ, յերեկոյան բանալոր պարսպմունքների ժամանակ, կաղետակի կորպուսի նոր ալարտած պուլ ստոնի (կիսադասակալար) Պա-ցելովսկին, զարդարված, պճնված, ձևաքերը մեջքին դրած, զբոսնում էր և մեզ վրա նայում: Ոգտվելով հանգամանքից, մեր ողակալար Կա-մարովը սկսեց մեզ պնտարան հարցեր տալ: Որինակ՝ ո՞վ է մեր զնդա-պետը մեկը պատասխանեց.—«Լեո վիտոկորրադորովէյն պոլիովնիկ Ալեք-սեև... Կամարովը փոխանակ աստիճանական կարգով հարցնելու, ա-սաց.—Այս ո՞վ է մեր պոլորդնի կամանդիրը: Մեզանից մեկը խիստ բարձր ձայնով պատասխանեց.—«Լեո բլադորովի յոպոլորուչիկ Պա-ցելովսկին»:

Նման հարց ու պատասխանը հիացմունք և առանձին ժպտա ա-ռաջացրեց պորպորուչիկ Պացելովսկու յերեսին:

Պոլպորուչիկ Պացելովսկին, ըստ իր արտաքին տեսքի «խիստ կուլ-տուրական և դաստիարակված» մարդու տղավորութիւն էր թողնում, վորի չնորհիվ մենք տրամադրվեցինք կարծելու, վոր նա միակ մարդն է, վորին կարելի չէ դիմել և մեր ցավերից նրան գոնե մի քանի խոսք ասել:

Հենց այդ վարկյանին նա մեզ մոտենալով հարցրեց —

—Իուք կովկասցիներ եք:

—Տակ տոչնո, վաչե բլադորովի (ճիշտ այդպէս, ձերք բարե-ծնութիւն),—պատասխանեցինք մենք:

Նրա անսպասելիորեն մեզ մոտենալը, նման հարց տալը՝ մեզ հիաց-րեց և առիթ տվեց նրան մի քանի խոսք ասել: Նա հանկած դաժան դեմք քնդունելով բացականչեց.—

—Նե ուղղեչայտոսյա (չի թույլարվում),—և հեռացավ:

Ահա այստեղ է, վոր մենք մոտավորապէս կարողացանք բնութիւլ գա-րի դորանոցի կյանքը, իր բոլոր ալլանդակութիւններով:

Մեր իշխանավորների՝ սկսած յեֆրեատրից մինչև պոլոտանին, բո-յորի համբ տեսել էյինք, բացի ստանի կամանդիրից, վորին թեև տեսել էյինք, բայց հետը բարեբախտաբար վոչ մի դործ չեյինք ունե-ցել, վորովհետև նրա արտաքինը շատ անհաճ և անհամակերելի էր: Գլը-խալորն այն է, վոր նա իրեն այնպէս էր պահում, վոր մեք քնդմեջս վճռեցինք, նրա հետ դործ չունենալ:

Նախ նա շատ ուշ-ուշ էր հաճախում բտա և վոր էյականն է, նա իրրեւ սուս-յայտնական պատերազմին մասնակցողի իրան շատ էր յերեւա-կալում և հաճախակի իր սրից կախված «տեմլակը» շոյելով, առան-ձին արհամարական հայացք քցելով բոտայի և մեզ բոլորիս վրա՝ հեռանում էր:

Բոտայի դաժան կյանքը վայելելուց հետո, մեր մեջ առաջ էր յե-կել մի տեսակ զգմանք և ատելութիւն, վորի պատճառով և մեզ շատ հաճախ թվում էր, վոր ավելի լայ և հանցանք դործել, կարգապահա-կան բատայիոն ընկնել և այսպիսով այս զժոխալին կյանքից ազատվել: Սակայն յերկար հարց ու փորձից հետո, յերբ իմացանք, թե ինչ է կա-տարվում զիսցիլիւնարնի (կարդապահական) բատայիոնում, ուղղակի աղչեցինք և զերազանցինք մնալ բոտայում: Իսկ թե ինչ էր իրոք ներ-կայացնում իրենից «զիսցիլիւնարնի բատայիոնը», այդ միայն կարող է յերեւակալել ցարական ուսմի մարդաթիւր: Նախ՝ նրանց անմիջական պարտականութիւններին մեջ էր մտնում մարքել դարնիդոնի բոյոր ար-տաքնոցները, դատարիկ ալլանդաբար զինուորական վայրները և մի չնչին բանի համար «կարցեր» տառել, և վոր էյականն է—նրանք որվա մեջ աշխատում էյին 18 ժամ: Մեծի ու հայհոյանքի մասին չեմ խոսում, վո-րովհետև այդ բանն այնտեղ դրված էր «իզեպրական» հիմունքների վրա: Այս բոյորը տեսնելուց և վայելելուց հետո, շատ հաճախ հիշում էյինք Յարաչի ալլու մուտքին կայցած ցուցանակի վրա դրված հեռեկայ տողերը.— «Վլադ սուրբամ ի սարակամ ստորոգս վտարեչայտո-սյա» (զինուորներին և յնրի մուտքը խիստ արդելում է) և այս-պէսով քնդմեջս համոզվեցինք, վոր այդ յերկադն ըստ իր բովանդա-կութիւնս վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ «աբսիտում»:

Միտա հուշված, սրանեղած ժամանակներս առանձին հաճույքով հայհոյում էյինք մեզ այդ տեղ բերող մաշինիստին, իսկ սրաներս հովա-

Հնչ այդ ժամանակ փոխնուպրեդելյատուչի Միխայիլը մեր մոտից անցնելով, մոտենալով հարցրեց. —

— Վ չոմ գելո, սերյատա... (ինչ և պատահել, տղերք):

Նրա հետ կարճ ժամանակամիջոցում մոտիկ լինելու պատճառով, առանձնացանք և բացատրեցինք դորժի ելությունը: Նա մեզ լավ լսելուց հետո դայրացած պատասխանեց. —

— Գիտե՞ք ովքեր են դռներնի կամանդա վերջացնողները, — կամարովը, նեռչատանի դորոխ, դերժի մարդա ֆելդվերել Վորոբեյը և այլն, նու ին և մատերի... —

Յեկ ահա այստեղ մեզ համար—այսպես ասած—նոր դարդ ու ցավ ստեղծվեց: Սակայն բարեբախտաբար այդ բանը մեզ հեշտությանը հաջողվեց, շնորհիվ Միխայիլի պատիվայով ստացած քաղցրավենիքի, ծխախոտի և դրամի: Միրաչահեցինք կամարովին և ալդպիսով ընդմիջա սղատվեցինք «ուչերնի կամանդա» մտնելուց... Իսկ այնուհետև մենք յերազում էինք, թե ինչպես դենչիկ մտնենք:

«ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԲՈՏՈՒՄ

Այսպես ասած մեծ դատիկ որերն եր' ուրիշ խոսքով մենք, բոս ընկերներն խոսքերն, չուտով, շատ չուտով պետք է արժանանայինք փլավի և վերմիշելով սուպի, վորոնք հոտած ձկան բորչից և սովորական գինվորական կաշայից հետո—մեզ համար յերազական ելին դարձել:

Ամեն անգամ յերբ այն ելինք քաշում մեր աղեների (մայրերի) պատրաստած կերակուրներին՝ քուֆտի, դոմի, բոլբաչի մասին, մեր ընկեր Հակոբը միշտ ասում էր.

— Ծո, այ սղուչներ, համբերությունը կյանք է, քիչ էլ սպասեցեք, չուտով, շատ չուտով չամչով փրավի կարժանանաք...

Չառիկ յերկրորդ որն էր: Չորանոցի բակում հավաքվել էլին մեր գնդի մեջ յնդած բոլոր հայերը, թվով ավելի քան յերկու հարյուր հոգի: Բոլորն յերեսին փայլում էր առանձին ժպիտ և ուրախություն... Նախ, այդ բոլորի մեծագույն մասը նորակոչներ էլն և վոր զլխավորն և, Կոլիասից գալուց և Գրոզնո ժամանելու որից, այդ առաջին գնդին էր, վոր բոլորս ի մի ելինք հավաքվել և փոխադարձ հարց ու փորձով միմյանց քեֆն ու հալն ելինք հարցնում և ուրախանում նամանավանդ յես և Սրամբ... —

Հանկարծ լավեց. «ստամոլիս». մենք կայծակի արագությամբ դուր գեր կազմեցինք: Կամարովը մոտենալով մեզ, խորհրդավոր ձայնով հայտարարեց. —

— Կվամ սրի յիսալ արմյանսի սրալ... (ձեզ մոտ հայ քահանա յեկել):

Յեկ իրոք, մեզանից վորը ինչ հետև կանգնած էր մի ինչ վոր ոռու, ծեր քահանա, խաչը վղից կախ, դավազանը ձեռքին, խոսակցում էր մի սպայի և մի ինչ վոր թուխ մորուքով մարդու հետ... Մինչդեռ մենք, բոլորս հայացքներս ուղղած դեպի այդ կողմը, փնտոում էլինք հայ տերակրին... բայց տիրացույի ձեռքի բուրվառից և արտաքին տեսքից սլարզվեց, վոր այդ ծերունին վոչ այլ վոք է, յեթե վոչ հայ քահանան, իսկ թուխ մորուքով՝ նրա տիրացուն...

Հանկարծ ներս մտավ գնդի հրամանատար պոլկովնիկ Սլեքսեյովը, վորին առաջին անգամ ելինք տեսնում, իսկ քահանայի կողքի սպան հրաման տալով, բարձր ձայնով աղաղակեց. —

— Կանգնել զգաստ: Ուղղությունը դեպի աջ, պարոնայը ոֆիցերներ:

Այդ ժամանակ զնդապետ Սլեքսեյովը, քահանայի ձեռքը սեղմելով, մոտեցավ դեպի մեզ (հաղթանդամ, գեղեցկատեսիլ, բարձրահասակ մարդ էր) և բարևելով, ասաց. —

— Ձդորովո մոլոզցի:

Իսկ մենք միաբերան պատասխանեցինք. —

— Ձդորովյե ժելայեմ վաչե վրիսոկորադարողիյե:

Հանկարծ մեկ էլ տեսանք, քահանան ու տիրացուն զգետավորված, տիրացույի ձեռքին մի մեծ, դալլաքի թաս, ինչ վոր բան են յերգում, մեզ համար միանդամայն անհասկանալի, վորովհետև ըստ յերևույթին նրանք պահպանում էլին ոռուաց քահանայի ժանրը: Վորոչ ժամանակից հետո, տերտերը դրպանից մի սրվակ հանելով, մի ինչ վոր դեզնաբույն հեղուկ լցրեց այդ թասի մեջ և սկսեց յերկաթյա ավելով շաղ տալ մեզ վրա. —

— Ալելույա... ալելույա...

Տղաները, զրեթե առանց բացառության իբրև ելին նայում և դարմանում, թե տերտերի և թե նրա ծխախոտարության վրա և այդ պատճառով էլ Արամը զարմացած ձայնով, ցածր ասաց. —

— Սա տերտերությունն ա, թե ոյնրաղություն: Եյ գլխի քյավառցի տեր Սրչատ, ախանդ կանչի: Են վախտ, վոր ախանջներդ կարնդիր, ձեռք կղլիր, մարդի ևե՛նց... Եսե՛նց կիսաավորցիսիր, կթողիր...

Այդ բանը լսելով—մեզ բոլորն ահաբեկող Հակոբը, ծրոմըսած զեմքով զդուչացրեց:

— Ա՛յ ողուչներ, յեկըներդ դուրսներդ հավաքեք, ձեզի մարդավարի պահեք, թե չե՛ր բիրդան դիսցիպլինար կերթաք, հա՛... —

Միտակատարությունը վերջանալուց հետո, Ֆելդվերել կամարովը և Վորոբեյը, ժպիտն յերեսներին, մոտենալով մեզ ասացին. —

— Վոտ անս չոտ, ախաղիմայեսայա ի վի յարիսոյանն... (Ահա թե ինչ, դուրս է դալիս, վոր դուք էլ քրիստոնյա էք):

— Տակ սոչնո, դոսպուդին ֆելդվերել, — արագորեն պատասխանեց Հակոբը:

Յեկ, հետևյալ որը նախքան յեկեղեցի դնալը, Ֆելդվերել կամարովը հայտարարեց. —

— Ռուսիլյե ի արմյանն վ ցերկով ողեվայտես, ա ժիդի ի տատախ ոտխոթե չխատիա (ոռուները և հայերը յեկեղեցի, հագնվեցեք, իսկ ջհուղներն ու թուրքերը՝ արտաքնոցը մաքրելու):

Յեկ այսպիսով, շնորհիվ տերտերի ավելի դորության, հավիտյան սղատվեցինք արտաքնոց սրբելուց...

Յեկեղեցում յերկար կանգնելուց և չորեկուց հետո, մի ընկերով հետ մի կերպ դուրս ձլվեցինք, վորպեսզի մեկ-մեկ մախորկա քաշենք, և ծխախոտը դեռ չփաթաթած, հանկարծ յերկու բարձրաստիճան գինվորականներ բացականչեցին. —

— Նուսեիկա, սալղատիկի սյուզա... (հապա, դինսորներ, այստեղ) :

Մենք իհարկե ահաբեկված ծխախոտներս զցելով, թույլ վոտքերով վաճարոնս կանդեցինք: Նրանցից մեկը հարցրեց. —

— Ե՛յ, տի, սկաժի կա, աի եչա՞կ, իլի Կարապետ... (եյ, դու ասա հապա դու եչ ես, թե Կարապետ) :

— Տակ տոջնո, վաչե լիսոկորլադորդիյե, — դոչեց ընկերս... —

— Վոտ վիդելչ, յա վիդելբել (այ տեսար, յես տարա), — վրա բերեց մյուս ո՞ֆիցերը :

— Տեսնո՞ւմ ես, որը կեթա, խաթեն չեթա, — ասաց ընկերս: — Հարամ ըլնի եսպես պատկերոն քաչելը, ալելի լավ ա եթանք ժամ :

— Ճիշտ ես ասում, սիրելիս, — և մենք նորից մտանք ժամ :

Յարահան դաժան ուժիմի, նամանավանդ նրա սալղաթի ծանր կյանքի այլանդակութունները, շատ անգամ մարդկանց մեջ այնպիսի դայրույթ եյին առաջացնում, վոր նրանք իրենց կյանքը մահվան վտանգի յենթարկելով, բողոքում եյին փողոցային վերջին խոտքերով: Իրանց թովին եր պատկանում ընկեր Սմիրնովը, վորը մի անգամ, առանց փորեկ թույլութեան բացակայեց զորանոցից: Այդ մասին ողբկապարը հայանում ե ֆելդֆելբել Վորոբեյին, վոր առհասարակ Սմիրնովը, վոչ միայն իր կարգադրութունները չի կատարում, այլև շատ անգամ իրեն հայհոյում ե:

Հենց ճիշտ այդ ժամին, փոքր ինչ հարբած վիճակի մեջ ներս մտավ Սմիրնովը: Նույն այդ ընթացին ֆելդֆելբել Վորոբեյը մտանշալով հարձակվեց նրա վրա և սկսեց հարվածել վոտքերով, ձեռքերով և իր քեֆի չափ ջարդելուց հետո, նա հայտարարեց, վոր վաղն ևեթ նա անվերադարձ կուղարկվի դիսցիպլինար բառալիսն... —

Ծեծն ու ջարդոցը ուտելուց հետո, Սմիրնովը, գլուխը բարձրացնելով, գրպանից հանեց թաչկինակը, ճակատի քրտինքը մաքրելով, մի քանի վայրկյան ֆելդֆելբելին բեխին նայելով, ծայր աստիճան զայրացած՝ մոնչալով սկսեց հայհոյանքներ անել, սկսած թաղավորից, նրա ընտանիքից, մինչև վերջին ո՞ֆիցերը... —

Սմիրնովի նման հերոսական համառությունը դինսորների մեջ մեծ զարմանք և հիացմունք առաջացրեց, վորոնք բողոքելու իրավունքից զրկված լինելու պատճառով, կարծես լռեցյան կերպով իրենց ցավակցութունն և համակրանքն եյին ուղղում դեպի Սմիրնովը, իսկ զգվանք և առելություն՝ դեպի ցարական ուժիմը և նրա գործադրողները: —

Հայհոյանքը դեռ չվերջացրած, զրասենյակից կատարած կերպով դուրս թռավ ըստնի կամանդիր, կապիտան Պայելսկին և հրամայեց անմիջապես ձերբակալել և ուղարկել դառուպլախա*): Հրամանը վայրկյանաբար կատարվեց: —

Յերեկոյ յեր... Միքանի մոտիկ ընկերներով համալրված, Սմիրնովի հերոսական բողոքի սպալորութեան ներքո, վախից վոչ թե խոսակցում եյինք, այլ լռեցյան կերպով միմյանց նայում և այսպես իրար լավ հասկանում... յերբ հանկարծ կարդացվեց Վիլնայի դինսորական ուղրուզի հրամանը. — «103-րդ Պետրոպոլիտիկի դնդի 4-րդ ռոտայի սալղաթ՝

Սմիրնովը կայսրին և նրա ընտանիքին հայհոյելու պատճառով, կախազանի միջոցով մահվան դատապարտելը»:

Գարուն եր... զորանոցում լուրեր եր պատվում, վոր շուտով ամբողջ Վիլնայի դինսորական ուղրուզը մանյովրայի յե դուրս դալու: —

Յեվ իրոք, կարճ ժամանակից հետո, մի գեղեցիկ յերեկո, մեղ շուտրիս համապատասխան հաղուտ բաժանելով, անմիջապես քչեցին կայսրան՝ Սոււլալիա մեկնելու համար: —

Յերկրորդ որը, առավոտյան վաղ, մեր գնացքը կանդնած եր Ալգուստովյան անտանների մոտ դանված մի կայսրանում: Պարզվեց՝ վոր իրոք մանյովրաներ կատարելու նպատակով, այդտեղ ե համարված Վիլնայի ուղրուզի ամբողջ դինսորականությունը: —

Որակա՞ն ծնցնում եյինք 60 վերսա տարածություն: Այդ գործը 15 որ տեկու պատճառով, այսպես ասած՝ հարվել, ուժից բկնել եյինք: Վոտքերս և նրա վերին մասերը ծածկվել եյին վերքերով և անտանեկի մաղոններով: Գաղցի մասին չեմ խոսում, վորովհետև այդ մեր անբաժան ընկերն եր: —

Մանյովրաները վերջանալուց հետո, մենք հարցուրավոր վերստեր վոտքով կարելուց հետո, վերադարձանք Գրոդնո քաղաքը, իսկ 10 որից հետո փոխադրվեցինք Նեման գետի արեմտյան կողմում դսնվոդ լազերը, վորտեղից այլևս չվերադարձանք: —

Լ Ա Գ Ե Ր Ո Ւ Ս

Առավոտ եր: —
Ձինսորական վրանները վայր եյին թողած, Նեման գետի արեմտյան ափին դսնվոդ, այսպես կոչված՝ «Ճորջտատ» հսկա դաշտավայրում, վորի արեւելյան մասում կանաչին եր տալիս մի փոքրիկ անտառ, իսկ անտառի դիմաց կանչնած եր մի յեկեղեցի: Նրանից փոքր ինչ հեռու, յերկհարկանի մի գեղեցիկ շենք, վոր անվանվում եր «Ո՞ֆիցերսկոյե սոբրանիյե»: (Սպայական ժողովարան): —

«Ճորջտատի» հսկա այդ հրապարակում տեղավորված եյին բազմաթիվ գործասեր, թե հեռեակ, թե հեծելազոր և այլն: —

Ամբողջ որը զբաղվելով տեղավորման գործով, ուչ դիչերին դինսորական փողի ձայնը լսելուն պես, աղոթքի համալրվեցինք: Բազմաթիվ գնդերում աղոթողները — այսպես կոչված — մրմունջը ի մի խոսքով վերով կազմում եր մի քառասյին չփոթ, վորն արձագանք դանելով մոտակա անտառում, այդ տեսարանին առանձին խորհրդավորություն եր տալիս... յերբ հանկարծ բոլոր գնդերում լավից «Մմիրնո», վորին անմիջապես հեռեց սպայական ակումբից լավող մոզիկայի ձայնը, վորը նվաղում եր «բոժե ցարյա խրանի»: Իհարկե այդ բողոքից հետո մենք մեծ հաճույքով քնեցինք... —

Այնուհետև ամեն որ, վաղ առավոտյան ժամը 4-ին, մենք վեր եյինք կենում և գնում գինսորական պարապմունքի՝ 5 կիլոմետր հեռավորութեան վրա, բայց վորովհետև այդտեղ ել նույն բանն եյինք կրկնում, ինչ վոր զորանոցում, ուստի և մեր մեջ տոսնձին զգվանք եր ասուջացել դեպի այդ գործը: —

*) Ձինսորական բան:

Այդ գործի ամբողջ դրաման կայանում էր նրանում, վոր այդքանով հսկա նեման գետի ափին, մենք զրկված էյինք նրա մեջ լողանալու իրավունքից: Իհարկե նման կացութիւնը մեզ համար ստեղծեց վերին աստիճանի ծանր և անտանելի վիճակ: Կեղտի, քրտինքի մեջ փտած, մենք շատ հաճախ հիվանդանում էյինք, մեզ համար վոչ միայն չտեսնելով, այլև անյերեկակայելի մի հիվանդութեամբ: Որինակ՝ մինչ այդ մեզ բարբառ հայտնի յեր, վոր աստատարակ միջատները, հատկապէս վոջիկները ասլրում են մարդու մարմնի վրա, մտղերի, կամ շորերի մեջ: Մակայն մեզ համար հանկարծ պարզվեց, վոր վոջիկները ասլրում են նաև մարդու կաշի տակ...

Մի անգամ, յերբ ընկերս—Արամը իր ամբողջ մարմնով վարակված էր այդ հիվանդութեամբ, յերբ նա ամբողջ ժամանակ դառնված էր իր մարմնի դանաղան մասերը քորելով, այդ ժամանակ լավեց «ստանովիս»: Մենք անմիջապէս շարքեր կաղմեցինք, վորին հետեւեց՝ «ամիրնո, նեշկվելիս»:

Այդ ժամանակ Արամը զիմելով ինձ, աղաչելով ասաց.—
— Դուրբան քեզի, կանաս մի ֆորմի ընձի ջորա, թե չե յես մեռա:
— Մեկը պըտի հընի ընձի քորա,—կարեկցարար պատասխանեց յես...

Մենք զանազան փորձերից հետո, յերբ համողվեցինք, վոր այդ ախտից ջրով ազատվելն անհնարին և, ճարահատալ դնացինք բժշկի մատ և այնտեղ պատահեցինք մի շարք ընկերների: Յերբ մենք նրանց սկսեցինք հուսահատված պատմել մեր ահուկի հիվանդութեան մասին, նրանցից մեկը պատասխանեց.—

— Բախտավորներ, ձեր հիվանդութեանը մերի հետ համեմատած փառք ե: Չերը վորտեղ, մերը դրանց...

Վորոչ չափով հանդատանալով նրանց կողմից մեր հիվանդութեան մասին տրված դնահատականով, մենք առանձին հետաքրքրութեամբ հարցրինք.—

— Անո՞ւնը, ձեր հիվանդութեան անո՞ւնը...
— Հրմ, մեր հիվանդութեան անունը...—բժժիժագ տալով պատասխանեց մեկը:
— Մեր հիվանդութեանը, մտաղ քեզ, յանկելային և,—վրա բերեց մյուսը...

Պարզվեց, վոր Յանկելը, դա մի պոռնիկ կնոջ անուն և, վորն ասլրելով «Պորչատա» լաղերում և 100 առկոսով ողորդութեամբ մոտակա անտառի հարմարութեանը, զինյորներին աջ ու ձախ վարակում էր զանազան վեներական հիվանդութեաններով:

Սակայն այս բոլոր հիվանդութեանները բժշկի և նրա ֆելդշերի համար սովորական բան էր...: Վորովհետև յերբ յես բժշկին ահաբեկված պատմում էյի իմ վոջիկների մասին, նա զայրույթով ինձ պատասխանեց.—

— Չուղտի, չոտ տուտ ստրաչնոյե, մանդավոչկա ու սայլատ—ետո որիչնոյե դերո...

Բացի դրանից անտերութեան էր մատնված նաև, այսպէս կոչված— «բժշկութեանը հիվանդանոցում»: Որինակ՝ բժշկի ուշուշ յերեալը,

Ֆելդշերի կամայականութեանները, անդի վատթար լինելը, ուրիշ խոսքով գորանոցի և հիվանդանոցի տարբերութեանը՝ անդի կողմից կայանում էր նրանում, վոր հիվանդանոցում շարքը 3 դայասնիկով ասիլ էյին տալիս:

Հիվանդանոցում պտակած ժամանակս, աչքի էյին ընկնում յերեք ընկերներ, վորոնք կարծես թե հիվանդ էյին, սակայն ինչ վոր անհայտ հիվանդութեամբ, վորոնք շատ հաճախ առանձնանալով, վիճարանութեան էյին բռնվում միմյանց հետ, սակայն ըստ յերեույթին չափազանց լուրջ վիճարանութեամբ, վորովհետև ոտար մարդու մոտենալու դեպքում, նրանք կամ լուծ էյին, կամ խոսակցութեան նյութը փոխում:

Այդ բանը իմ մեջ մեծ հետաքրքրութեան առաջ բերեց և յես աշխատում էյի ընկեր Լիվինի միջոցով (մեզ հետ պտակածներէց մեկն է, նա յեր մեր պարտում) ծանոթանալ մյուս ընկերների հետ:

Կարձ ժամանակից հետո այդ բանն ինձ հաջողվեց և ինձ համար պարզվեց, վոր նրանց խոսակցութեան նյութը զինյորական ծանր բեթիմն և և ըստ գերմանական ու ուսուսական թերթերի օւլայնեքի՝ ինչ վոր նպատեարգմական պատրաստութեաններ են տեսնվում և այդպիսով «ողից վատողի հոտ և դալիս»:

Յեզ ամեն անգամ խոսակցութեանը վերջանալուց, ընկ. Բեկկերը պզուչացնում էր ասելով.—

— Ընկերներ, դուշություն, դգուշություն և դգուչություն...

Յեզ այսպիսով թե լաղարեթային և թե հիվանդանոցային կյանքի ծանր բեթիմից հետո, մեզ համար միակ միթիթարական և քաղցր բոսքները՝ այդ հավաքույթներն էյին, վորոնք անդի էյին ունենում ուշուշ, դրժվարին պայմաններում:

Լաղարեթից դուրս դալուց անմիջապէս հետո, ընկեր Բեկկերը շեշտեց, վոր պիտի աշխատել լաղերում շուտ—շուտ իրար պատահել...

Մեր ամբողջ բոտայում, իմ միակ մտերիմ ընկերը՝ Միխայլովն էր, վորի հետ կարելի յեր ամեն բան խոսել: Այնուհետև մեր մտերմութեանն այն աստիճանի հասավ, վոր մենք դատանք անբաժան ընկերներ...

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Չ Մ Ը

Յերեկվա ուղից ժամը 4-ն էր:
Յես և ընկեր Միխայլովը առանց թուլլափութեան յողորմալու պատճառով, պատժված էյինք:

Տրամադրութեաններս վատ, լքված, միշտ իրար էյինք նայում և հառաչում, յերբ հանկարծ Բեկկերը սպրդնած դեմքով յեղապատառներս մտալ և բացականչեց.—

— Փու, մատ վաչու, ուերյատա, վոյնա...
«Պորչատա» դաչուում սոլխակին տվող հաղարավոր վրանները վայրկյանարար անհայտացան:

Կյանքը յետում էր, սակայն լուկյան ձեռով, կարծես հին կյանքը մեռավ և նորը սկսվեց...

Ամբողջ դորամասերը դրադված էին զինամթերք և զգեստներ սաանարով...:

Առավոտ եր: Տորչտատի հրապարակում գորահանդես եր: Այնտեղ հանդնած եր ամբողջ շն-ը գլխիկիան և աստիճանաբար հավաքվում ե- յին Գոնի կողակները, գուսարները, արտիլերիան և այլն:

Չորահանդեսը բացվեց: Բաղմաթիվ կողմերից լավում եր յերաժը- տության ձայնը, վոր նվաղում եր «Բոժե ցարյա խրանի»...:

Այդ ժամանակ մեր գնդապետ Ալեքսեյեվը, ձիու վրա նստած, իր ողնակիան կողեր-Պատվեմսկու հետ, շրջապատված Գոնի կողակներով, մոտեցավ մեզ և հայտարարեց.—

— Անկախ մեր կամքից, Գերմանիան մեզ պատերազմ է հայտարարել, վորի պատճառով և անմիջական վտանգ է սպառնում թե մեր հար- բենիքին և թե մեր պետությանը: Մենք պիտի կռվենք մինչև մեր ար- յան վերջին կաթիլը և դուք կտեսնեք, վոր շուտով, շատ շուտով մեր դրոշակները կծածանվեն Բեռլինի վրա... աստված մեզ հետ է... դեպի առաջ...:

Այդ ժամանակ քահանաների և տիրացուների մի մեծ խումբ զգես- տավորված և բեռնավորված ամեն տեսակի իկոնաներով, թաղավորի և թաղուհու նկարներով, մախտանք կատարելով, յերկաթյա ավելով վրաներս ջուր շաղ տալով, շնչասպառ ասում էին.—

— Աստված ձեզ հետ, աստված պահապան, աստված ձեզ հետ, աստված պահապան: Թող մեր թշնամին ձեր սրերով ջախջախվի...:

Դեռ մախտանքը չվերջացած ողում, շատ բարձրում յերևացին դեր- մանական յերկու սավառնակներ, վորոնք Գրոզնո քաղաքի շրջակայքը գիտելուց հետո՝ արագորեն անհայտացան: Սակայն չանցած միքանի րոպե արևելյան կողմից յերևաց մի այլ սավառնակ, վորի վրա կայծա- կի արագությամբ կրակ բաց արինք: Սավառնակը վայրկյանաբար վայր ընկավ: Անմիջապես պարզվեց, վոր այդ մեր սավառնակն եր, վոր- քը մեր գնդակների տարախի տակ, ջարդ ու փշուր յեղավ, իսկ ողաջուծ արդեն ողի մեջ մեռել եր...:

Յերեկոյան մենք արդեն գտնվում էինք Գրոզնո քաղաքի Ֆորտե- բուս: Մեզ անմիջապես հրաման տրվեց ձերբակալել բոլոր կասկածելի մարդկանց: Այդ հրամանը կատարելով մեր կողմից անմիջապես ձերբա- կալվեց մի ինչ վոր անձնավորություն, վորը համարելով, մեզ չեր յե- թարկվում:

Սակայն մենք, ձերբակալելով նրան, ատանձին հեղնանքով առաջ- ներս արած, զեցինք բերդի կոմենդանտի մոտ և ի զարմանք մեզ, պարզ- վեց, վոր նա բերդի ճարտարապետն է: Նա վոչ միայն ազատվեց, այլև կոմենդանտը յեղած դեպքի համար, նրանից հաղար անգամ ներողու- թյուն խնդրեց, իսկ մեզ վրա ատանձին հաղթական հայացք ձգելով, խորխոռ ձայնով բացականչեց.—

— Մոլոդցի, ուրյատա:
— Ռազ սատարատյա, վաչե բլազորոզիյե,—վրա բերեց կամարո- վր:

Միքանի ուրից հետո հրաման տրվեց առաջ շարժվել: Ճիշտ ողոս- աստի 1-ին մեր գունդը գրավեց գերմանական Ինստերբուրգ քաղաքը,

իսկ ողոսաստի 5-ին գերմանացիները կողմից առանց վորեւե դիմադրու- թյան—Լիկ քաղաքը...:

Արևելյան Գրուսիայի ազգաբնակչությունը թողնելով իրենց քա- ղաքներն ու գյուղերը, դաղթել եր Գերմանիայի խորքերը, իսկ նրանց գույքն ու կարողությունը մատնված եր թալանի և կրակի...:

Լիկ քաղաքի ազգաբնակչության վորոչ մասը, փախչելու հնարա- վորություն չունենալու պատճառով, մնացել էին իրենց տները, վոր- քոնք մեր զորքերի, հատկապես Գոնի կազակների կողմից յենթարկվեցին: Մի շարք բարբարոսության: Որինակ՝ կանանց բռնաբարձման և այլն...:

Բաղաքի կյանքը մեռած եր, գործում եր յերկու հատ ուտելիքներ խանութ, վորոնք ընդունում էին միայն արծաթ փող:

Ընդհանուր պատկերը սարսափելի յեր, նամանավանդ կանանց ու յերեխաների վիճակը, իսկ ողոսաստի 5-ին այդ բոլորը լրացավ արեղա- կի հանկարծակի խավարումով:

Որվա նման ծանր տպավորության տակ՝ ամենամոտիկ ընկերոջս՝ Միխայլովին առաջարկեցի քաղաքից Բիվակ վերադառնալ (Բիվակ— գորահանգստյան տեղ), յենթադրելով, վոր մեր բոտան առաջ կշարժ- վի: Յեկ իրոք, մեր բոտան արդեն գույգեր կազմած, պատրաստվում է առաջ գնլ...:

Հոգեպես և Ֆիզիկապես այն աստիճան ընկած էինք, վոր վոչ ա- ռաջ գնալու և վոչ ել հետ գնալու տրամադրություն ունեյինք...:

Պետք է ասած, վոր մենք վոչ միայն զինվորներ էինք, այլև բառի- լայն իմաստով՝ բեռնակիր անասուններ, վորովհետև յուրաքանչյուր զինվոր բեռնավորված եր փամփուշտների յերկուական պայուսակնե- րով, 280 հատ պահեստի փամփուշտներով, 3 Ֆ. սուխարիյով, որվա հասանելիք հացով, փոխնորդներով, թոկով, շաքարով և այլն: Բացի վերոհիշյալ առարկաներից, մեզ համար իբրև ծանրություն, իրենց պատվավոր տեղն էին բռնում հետևյալ մեր անբաժան իրերը՝ շինել- թևանցուկ փաթաթած, ծայրին կատելով անցկացրած, ձախ կողքին քյունդ կախված և այլն, ել չեմ խոտում հասակիցս չորս վերջուկ բարձր հրացանի մասին: Դե, արի ես բոյով ու բուսաթով նման ծանրության տակ որական 60—80 վերստ ճանապարհ կտրի...:

Հրամայվեց առաջ շարժվել, հետ մնալ անհնարին եր, վորովհետև Փեղֆերելը, ինչպես վորսի շուն, հետևում ու դիտում եր: Յեկ այս- պես, առաջգնալով, մոտավորապես ոգոսաստի կեսերին, առանց գեր- մանացիները կողմից վորեւե դիմադրության, «քաջաբար» դրավեցինք Խոզանսարուրգ քաղաքը...:

Սակայն քաղաք, ինչ քաղաք... Հատուկ այսն թալանի համար ստեղծված: Ամեն ինչ կար: Մինչև, իսկ մեր բոլորիս կողմից միշտ հարգված մախորկան, շնորհիվ անփող, անփարա սիզարների առատու- թյան, այդ քաղաքում մոտացության մատնվեց: Դե, դու արի ու այդ բոլորը թող ու դնա: Այ վորտեղ է ասված՝ «գիժը գնաց հարսն- քատուն, ասաց՝ ես լավ ա քան մեր տուն»...:

Մեր պակաս բեռը լրացնելով անհրաժեշտ ուտելիքներով, Բիվակ վերադառնալուն պես, հանկարծ տեսանք, մեր գնդապետ Ալեքսեյեվը և բատայիոնի հրամանատար կողեր-Պատվեմսկին, ատանձնացած մի-

Այս բոլորից հետո մեզ հրաման արվեց շարժվել դեպի արևմուտք
և մենք հաջորդ որը կանգնած էինք Լյուտցեն բերդաբաղաբից 20 կիլո-
մետր հեռավորութեան վրա...

Չանազան կողմերից թնդանոթի խուլ ձայներ եր լսվում... Մեզ
համար միանգամայն անսպասելի հրաման արվեց՝ հետ նահանջել դեպի
Մագուրյան լճերը և նրանց ամբողջ յերկարութեամբ խրամատներ փո-
քել:

Հրամանը կատարվեց և մենք ամբողջ յերեք որ, դիչեր ու ցերեկ
անընդհատ խրամատներ էլինք փորում, փշալար էլինք անցկացնում և
բլանդաթներ շինում:

Մակայն այդ աշխատանքները դեռ չվերջացրած, ուշաուրի 28-ին,
առավոտյան ժամը 10-ին սկսվեց առաջին ճակատամարտը, վորը տևեց
4 որ անընդհատ...

Հարյուրավոր թնդանոթների վորոտը, գնդացիների և հրացան-
ների գնդակների անընդհատ սուրուցը, ողանավերի ուժեղացումը, հար-
կարավորութեան չեյին տալիս մահամերձ վերափորներին անգամ խրա-
մատներից դուրս տանել և շուտափուլթ ոգնութեան կայանները հասց-
նել: Յեկ այդ պատճառով ել նրանցից մեծագույն մասն արյունաբաժ
վինելով՝ մահանում էլին իրենց տեղերում...

Ահա հենց այդ առաջին արյունոտ ճակատամարտն էր, վոր մեզա-
նից խրեց մեր լավագույն ընկերներին...

Մակայն սեպտեմբերի 1-ին, առավոտյան կանուխ, ըստ արևելյան
Պրուսիայի ընդհանուր զորքերի հրամատար գեներալ Բենենկանֆի կող-
մից արված հրամանի, մեզ հրամայվեց նահանջել, ով ինչպես ցանկա-
նում է, վորովհետև չորս կողմից շրջապատված էլինք գերմանական
զորքերով:

Մտեղծվեց մի չտեսնված խուճապ... Մեր զորքերը փախուստի
մատնված, նահանջում էլին Սուրաուտի ուղղութեամբ: Այդ պահի նա-
հանջի ժամանակ, ավերածութեան յենթարկվեցին արևելյան Պրուսիայի
գրեթե բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, կամուրջներն ու ճանապարհնե-
քը, իսկ խաղաղ ազգաբնակչութեանը (գերմանական) Դոնի կողակների
վայրագութեանը դո՛հ գնացին:

Մեր բանակը, վոր բաղկացած էր մօտ կես միլիոն զինվորներից,
այդ նահանջի ժամանակ իր խոշոր տոկոսը կորցրեց, վորովհետև սպա-
յությունը և առհասարակ բարձր հրամանատարութեանը, բանակի
անտարբեթեան մատնած, զբաղված էր իր գլուխն ու կյանքը պաշտելու
խնդրով: Իսկ նահանջող բանակին հետապնդում էր վոչ միայն գերմա-
նական հեծելազորն ու զրահապատ ավտաները, այլև այսպես կոչված՝
«Այրալտեր» և «Ճաուեր» ողանավերը, վորոնք անդադար ունեւեր էլին
նետում և այլալիսով ահաբեկում, կազմալուծում նահանջող բանակը...

Այսպես ուրեմն, նահանջի բանակի մնացորդները ճանապարհին
մաշվելով կանգ առան Սուրաուտ քաղաքի շրջակայքում: Հենց այստեղ
էր, վոր Ռուսաստանի խորքերից վրա հասան ոժանգակ, թարմ զոր-
քեր, վորոնք հակահարձակման դիմելով, նորից չզիմացան գերմանա-
կան բանակին և վերջնականապես ջարդ ուտելուց հետո, խուճապի
մատնված նահանջեցին Գրոզնոյի ուղղութեամբ և կանգ առան, այսպես
հոջված Ալիտա քաղաքատիւ վայրի շրջակայքում, Նեման գետի ափին:

Ահա այստեղ էր կանգնած հյուսիս արևմտյան ճակատի ընդհանուր

զորքերի հրամանատար, տխրահոգակ Բենենկամպֆը, վորը նաևած միջ-
ագգային սալոն վազոնի մեջ, շրջապատված Դոնի կողակներով, իր
«Ռեյնիս-Ռեյնիս» եր յերգում...

Մենք բոլորս խորապես համոզված էլինք, վոր պատերազմական այս
մեծ դրաման, արդեն հայտնի յե ամբողջ աշխարհին և այդ պատճառով
էլ յես հարկադրված յեղա ծնողներին հետևելով հեռագիրն ուղարկել.—
«Կենդանի յեմ և գտնվում եմ Գրոզնոյի նահանգի Ալիտա քաղաքում»:

Այս բոլորից հետո հետաքրքրական այն էր, վոր մենք ժամանա-
կակից թերթերում, ուղեմատակատի մասին հետևյալ հաղորդագրերը
կարդացինք.— «Մեր քաղաքի զորքերը ստրատեգիական նկատառումնե-
քով նահանջեցին արևելյան Պրուսիայից, հետները վերցնելով բազմա-
թիվ գերիները», (տես «Ռուսակոյե Սլովո» թերթի 1914 թ. սեպտեմբեր
ամսվա համարները՝ Միխայելովսկու ստորագրութեամբ):

Հենց այդ ժամանակ համառ լուրեր էլին պատվում, վոր գերմա-
նացիներին պատժելու և մեր զինվորական պրեստիժը բարձրացնելու
համար, Փրոնտ և ուղարկված այսպես կոչված—Կոլիասյան «Դիկլայա
Գիվիդիան»—գեներալ Մեչչենկոյի զլխավորութեամբ, բայց կարճ ժա-
մանակից հետո սղարկվեց, վոր այդ գիվիդիան, հիմնովին ջարդ ու
փշուր է յեղել Գրոզնոյի պատերի տակ...

Չարդված բանակների մնացորդներից մի գիվիդիա կարմելով, նոր
ժամանած թարմ ուժերի հետ արագ կերպով ուղարկվեցինք Վարշավա-
յի Փրոնտը և տեղավորվեցինք Վիսլա գետի ափին գտնվող Վարշավայի
արվարձաններից մեկում:

Վիսլա գետի վրա գտնվող կամուրջով ամբողջ մի շարքի անդադար
անցնում էլին Սիբիրից նոր ժամանած զարայալայան կողակների հետե-
վակ և հեծելազոր բաղմաթիվ զնդեր: Այդ բոլորի անցնելուց հետո՝ մեր
նորակազմ բանակին հրաման արվեց, առաջ շարժվել, վորը պիտի ա-
ռաջ խողացող բանակի արխիբաբորը կազմեր: Վարշավայի Փրոնտում
ոուսաց բանակի թիվը հասնում էր մոտ 23 կորպուսի: Այս հսկա ուժը
առաջ խաղաց Կալիշ քաղաքի ուղղութեամբ, գերմանական բանակին
«հետապնդելու» համար...

Այդ ժամանակվա ընթացքում աչքի ընկավ մի յերևույթ, վոր սպա-
յությունը — գանաղան պատրվակներով — թողնելով ճակատը, գնացել
էր Վարշավա և այլ թիկունքային քաղաքներ, կոֆեչանտաններում գեխ
ու անառակ կյանք էր վարում:

Հենց այդ ժամանակ, ընդհանուր զորքերի հրամատար նշանակվեց
Նիկոլայ Նիկոլայիվիչը, վորը պատերազմից խուճապի ստրայությունը
ի մի հավաքելով՝ Փրոնտ չարտեց:

Իսկ գերմանական բանակի զլխավոր հրամատարութեանը— գիվիդի-
ական աակտիկային հատուկ նկատառումներով— իր գործող բանակի
խոշոր ուժերը փոխադրելով Չենտախովի ու Կրակովի ուղղութեամբ,
Ռուսաց բանակի գեմ, Կալիշի և Տիլլիտի ուղղութեամբ թողել էր համե-
մատաբար թեթև ուժեր, վորի պատճառով և այդ ժամանակամիջոցում
յերկու հակառակ ուժերի մեջ տեղի էլին ունենում սոսկ ընդհարումներ:
Այնուհետև պարզվեց, վոր իրոք այդ յերևույթը գերմանական հրամա-
նատարութեան կողմից, վոչ այլ ինչ էր, յեթե վոչ զինվորական մի
ժամյով, վորովհետև նրանց խոշոր ուժերը հարյուրավոր վերստերը

— Նիչեվո, խորոշո, վաշե վիսոկոբլադորոզիյե, — նվագ ձայնով
պատասխանեցի յես :

— Նու, բրատեց մոյ, ու տերյա ոպերացիա պրաչլա կակ կախե-
տինսկայա. վոտ սկորո, սկորո տի մոլորցոմ բուդեշ, — հրճվանքով
ավելացրեց նա ու հեռացավ :

Կարճ ժամանակից հետո, յերբ յես կամաց-կամաց խելքի յեկա,
ու շրջապատս դիտեցի, ապուշ կտրեցի, վորովհետև իրոք, սա վոչ թե
հիվանդանոց, այլ սպանդանոց էր... սպանդանոց եմ ասում, վորով-
հետև գրեթե բոլոր հիվանդները, շատ քիչ բացառությամբ, կարծես
ուժեղ յերկրաշարժից հետո, ինչ վոր փլատակներից են հանվել, վո-
րովհետև վոմանք քիթ չունեյին, վոմանք վոտ, վոմանք աչք, վոմանք
սեռական անդամներ... իսկ շատերը վերջին հրժեշտն եյին տալիս
կյանքին : Սելազարների մասին չեմ խոսում, վորովհետև նրանք ու-
ղարկվում եյին հոգեկան հիվանդանոց :

Այս բոլորից հետո, ամենաահուելին ու դարհուրելին այն էր, վոր
մի հիվանդ միանգամայն մերկ, պպղած, աչքերը չուած, բերանը բաց,
ամբողջ մարմնով աշպես էր դողում ու դանադան անտրամալ ջղաձգու-
թյուններ անում, վոր մարդ ակամայից պատերազմի դաշտում յեղած
ահն ու սարսափը մոռացության էր տալիս :

Մեր հարցին, թե այս ինչ հիվանդություն է, գթության քույրը
հանգիստ ձևով պատասխանեց. — «Պա ստալոնյակ հիվանդություն է,
վոր առաջ է դալիս գրանատի պայթյունից, վորի կտորները հողին
խառնվելով, վարակում են վիրավորվածի արյունը» :

Ահա հենց այդ ժամանակ էր, վոր ուսաց բանակը հիմնովին ըն-
դունեց պատերազմի անմտությունը և դեռ 1915—1916 թ. սկսեց այս-
պես կոչված՝ «բրատանիյե» անել հակառակորդ բանակի հետ :

Այո, ճիշտ է, պատերազմը տեեց չորս տարի՝ այսինքն վերջացավ
1918 թվին, սակայն նրա լքումն սկսեց դեռ 1916 թվից, վորը վերջա-
ցավ Հոկտեմբերյան Մեծ հեղափոխությամբ՝ «Կորչի պատերազմը» լո-
ղունդի տակ... և վոր եյականն է, ցարի բանակի դորանոցում ա-
նարգված և մարդկային տարրական իրավունքներից զրկված սայդաթ-
ներից կոմունիստական կուսակցության դեկավարությամբ, ծնվեցին
բազմաթիվ հերոսներ, ինչպես են՝ ընկ. ընկ. Վսրոշիլովը, Բու-
դյոննիյ, Փրոնզե, Կրիլենկո և այլն... վորոնք այսօր բազմամիլիոն
մասսայի հետ յերկրագնդի մեկ վեցերորդ մասում կառուցում են պրո-
լետարական առաջին մեծ պետությունը և սոցիալիզմի հաղթական կա-
ռուցումը մեր յերկրում : Թող կորչի իմպերիալիստական պատերազ-
մը... կեցցե դասակարգային պայքարը :—

«Ազգային գրադարան»

NL0331370

29007